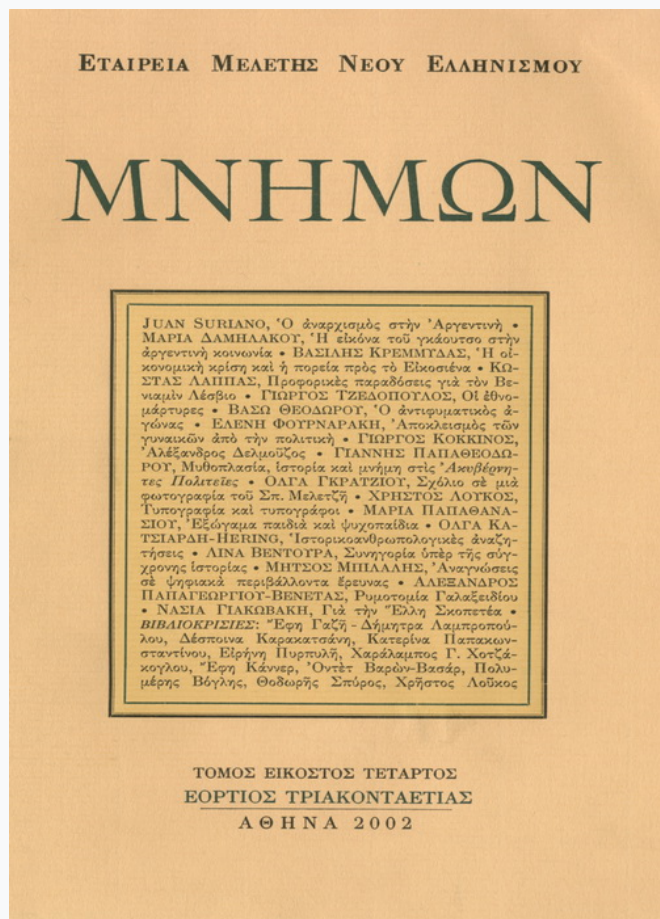

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

**ΕΠΙ ΤΙΝΙ ΛΟΓΩ ΑΠΟΣΤΕΡΕΙΝ ΑΥΤΗΝ ΨΗΦΟΥ;
ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΝΔΡΙΚΗ ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ ΚΑΙ
ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ**

ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ

doi: [10.12681/mnimon.739](https://doi.org/10.12681/mnimon.739)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ Ε. (2002). ΕΠΙ ΤΙΝΙ ΛΟΓΩ ΑΠΟΣΤΕΡΕΙΝ ΑΥΤΗΝ ΨΗΦΟΥ; ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΝΔΡΙΚΗ ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ. *Μνήμων*, 24(2), 179–226. <https://doi.org/10.12681/mnimon.739>

ΕΛΕΝΗ ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ

ΕΠΙ ΤΙΝΙ ΛΟΓΩ ΑΠΟΣΤΕΡΕΙΝ ΑΥΤΗΝ ΨΗΦΟΥ;

ΚΑΘΟΛΙΚΗ ΑΝΔΡΙΚΗ ΨΗΦΟΦΟΡΙΑ ΚΑΙ
ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Εάν δεχθούμε, εξειδικεύοντας την περιώνυμη φράση της αμερικανίδας ιστορικού Τζόουν Σκοτ, ότι το φύλο είναι μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης του πολιτικού,¹ είναι ίσως επίσης χρήσιμη η απόπειρα συμβολής σε μια τέτοια προσέγγιση, μέσα από τη μελέτη του ελληνικού παραδείγματος: δηλαδή, μιας δημοκρατικής συγκυρίας που οδήγησε στη συνταγματική κατοχύρωση της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας, «σχετικά πρώιμα» για τα δεδομένα του συνόλου σχεδόν των συνταγματικών κρατών της εποχής, όχι όμως χωρίς να προκαλέσει, και να προκαλεί για καιρό, την αντίδραση ή τη δυσφορία μεγάλης μερίδας του πολιτικού κόσμου.² Η καταρχήν διαπίστωση ότι, στο πλαίσιο κυ-

1. Τζόουν Σκοτ, «Το φύλο: μια χρήσιμη κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης», στο Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ.), *Σιωπηρές Ιστορίες. Γυναίκες και φύλο στην ιστορική αφήγηση*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1997, σ. 285-327. Ας σημειωθεί πως μολονότι το άρθρο επιχειρεί να θέσει ευρύτερα έναν προβληματισμό γύρω από το φύλο ως αυτόνομη αναλυτική κατηγορία, η βασική του πρόθεση, αλλά και συμβολή, είναι ότι ένα τέτοιο εργαλείο θα επιτρέψει να εισαχθεί το φύλο, ακριβέστερα οι αναπαραστάσεις της έμφυλης διαφοράς, στην πολιτική ιστορία, από την οποία και κατεξοχήν απουσιάζει. Η βασική ιδέα είναι ότι οι αναπαραστάσεις αυτές, με το κατεξοχήν ιεραρχικό τους περιεχόμενο αλλά και τη βαθύτατα εδραιωμένη κοινοτοπία τους, αποτελούν «πρωταρχικό τρόπο» νοηματοδότησης εν γένει των σχέσεων κυριαρχίας, όπως λόγου χάριν των ταξικών σχέσεων, καθιστώντας το φύλο βασική κατηγορία για την ιστορική ανάλυση της εξουσίας. Ταυτόχρονα, η εισαγωγή του φύλου σε μια τέτοια ανάλυση, «αποδομώντας» τις συμβατικές διχοτομίες «δημόσιο-άνδρες» και «ιδιωτικό-γυναίκες», διευρύνουν αποφασιστικά την έννοια του πολιτικού, έτσι ώστε να περιλάβει την πολυπλοκότητα των κοινωνικών αντιπαραθέσεων που το συγκροτούν.

2. Βλ. κυρίως Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές στην Ελλάδα 1864-1909. Ιδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991. Για τους όρους με τους οποίους εκφράζεται στους κόλπους του πολιτικού κόσμου και των αρχουσών κοινωνικών ομάδων η αντίθεση στην καθολική ανδρική ψηφοφορία κατά τον 19ο αιώνα, βλ. ειδικότερα: Αθανάσιος Μποχώτης, *Η ριζοσπαστική δεξιά. Αντικοινοβουλευτισμός, συντηρητισμός και ανολοκλήρωτος φασισμός στο ελληνικό κράτος, 1864-1911*, υπό έκδοση.

ρίως αυτής της δυσφορίας, ο αποκλεισμός του γυναικείου φύλου από τα πολιτικά δικαιώματα μπορούσε να ενισχύσει, με διαφορετικούς τρόπους, την επιχειρηματολογία κατά της καθολικής ψήφου των ανδρών, αποτελεί την αρχή ενός νήματος που επιχειρούμε να ακολουθήσουμε σε αυτή την εργασία και το οποίο μπορεί να μας οδηγήσει στο να στοχαστούμε ιστορικά τους έμφυλους όρους συγκρότησης του πολιτικού. Αν λόγου χάριν το αυτονόητο αυτού του αποκλεισμού των γυναικών μπορούσε να προβάλλεται ως επιχείρημα κατά της θεμελίωσης της ψήφου ως φυσικού ατομικού δικαιώματος, η έμφαση, αντίστροφα, στην αντίφαση που ο αποκλεισμός αυτός εισάγει στη λογική του φυσικού δικαίου, μπορούσε να αναδείξει την απουσία εσωτερικής συνοχής και συνέπειας στο επιχείρημα των οπαδών της «καθολικής ψηφοφορίας». Σε κάθε περίπτωση, οποιαδήποτε απόπειρα κατανόησης της σχετικής επιχειρηματολογίας —αποσπασματικής, είναι αλήθεια, στην ελληνική περίπτωση—, μας θέτει ενώπιον των θεμελιωδών αντιφάσεων της ίδιας της σύγχρονης δημοκρατίας, και των αμφίσημων δυναμικών που οι δημοκρατικές συγκυρίες απελευθερώνουν. Ταυτόχρονα όμως μας θέτει και ενώπιον δυσκολιών ή αδυναμιών της ιστορίας του πολιτικού να αναδείξει και να μελετήσει σε όλο τους το εύρος αυτές τις δυναμικές και τις αντιφάσεις.

Ιστοριογραφικά προαπαιτούμενα και ζητήματα

Όψεις της δυναμικής που οδήγησε στην (αλλά και προκάλεσε η) καθιέρωση της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας στην Ελλάδα, έχουν αναδειχθεί στο πλαίσιο του ανανεωμένου ενδιαφέροντος που, εδώ και μια δεκαετία περίπου, αναπτύσσεται μεταξύ των ιστορικών για τις πολλαπλές συνθήκες διαμόρφωσης και λειτουργίας των αντιπροσωπευτικών θεσμών στην Ελλάδα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Ενός ενδιαφέροντος που με τη σειρά του ανανέωσε καίρια την προβληματική, διαφοροποιούμενο όχι μόνο από την παραδοσιακή συμβαντολογική πολιτική ιστορία αλλά και από προσεγγίσεις που είχαν κυριαρχήσει τις δύο προηγούμενες δεκαετίες, και οι οποίες, θέλοντας να υπερβούν απλουστευτικά σχήματα οικονομικού αναγωγισμού για την ερμηνεία της πολιτικής, κατέληγαν συχνά σε επίσης προβληματικά σχήματα περί «αυτονομίας της πολιτικής», υιοθετώντας ως βασικό εργαλείο για την ανάλυσή της τις πελατειακές σχέσεις, τις οποίες και αναγόρευαν σε κυρίαρχο χαρακτηριστικό του ελληνικού πολιτικού συστήματος. Έχει επανειλημμένα επισημανθεί η επικράτηση στη νεοελληνική ιστοριογραφία στερεοτύπων, τα οποία, αν δεν απέρρεαν άμεσα, ήσαν πάντως στη λογική των παραπάνω προσεγγίσεων, όπως λόγου χάριν τα περί «στρεβλής» λειτουργίας των κοινοβουλευτικών θεσμών σε μια χώρα της «υπανάπτυκτης» περιφέρειας ή τα περί «ταξικά αδιαμόρφωτου» της ελληνικής κοινωνίας, στο οποίο και αποδιδόταν η θεωρούμενη «εύκολη», χω-

ρίς αντιδράσεις και κοινωνικό κόστος, καθιέρωση της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας. Σε αντίθεση προς τη συνηθέστατα ανελαστική χρήση τέτοιων στερεοτύπων, οι νέες προσεγγίσεις, με την επεξεργασία πραγματολογικού υλικού αγνοημένου ή υποτιμημένου μέχρι πρόσφατα, και με την αξιοποίηση των πορισμάτων που καταθέτει η οικονομική και κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, επέτρεψαν να πάρουμε «στα σοβαρά», θα έλεγα, και να θέσουμε στο επίκεντρο της έρευνας τις πολιτικο-ιδεολογικές συγκυρίες αλλά και τις κοινωνικο-οικονομικές δυναμικές της διαμόρφωσης των αντιπροσωπευτικών θεσμών, και ειδικότερα της «δημοκρατικής αρχής» στην Ελλάδα.³ Μολονότι ενίοτε είναι εμφανής η θεωρητική αδυναμία πλήρους αποδέσμευσης από τα παλαιότερα σχήματα,⁴ ένα από τα βασικά κοινά στοιχεία, τουλάχιστον από μεθοδολογική άποψη, των νεότερων προσεγγίσεων είναι η απομάκρυνση από το πρόβλημα του «επίσκατου» χαρακτήρα, και κατά συνέπεια της «δυσλειτουργίας», των αστικοφιλελεύθερων και δημοκρατικών θεσμών στην ελληνική κοινωνία (σε αντιπαράθεση προς τις «παραδοσιακότητές» της, όπως λόγου χάριν αυτές εκφράζονται από τη σταθερότητα των πελατειακών σχέσεων), και η μετατόπιση του ερωτήματος προς άλλη κατεύθυνση: αναζητώνται αφενός οι συνάψεις του ελληνικού φιλελευθερισμού προς τα ευρωπαϊκά πρότυπα (συνεπώς και οι ανάγκες που εξέθρεψαν αυτές τις συνάψεις), και αφετέρου, αν και μέσα από διαφοροποιημένες αναλύσεις, οι τρόποι που οι θεσμικές κατακτήσεις συνδέονται με εγχώριες πολιτικές διαμάχες, κοινωνικές και οικονομικές διεργασίες και συμφέροντα. Η αντιπαλότητα μεταξύ αυτών των παραμέτρων δεν θεωρείται ότι «απορροφάται» τόσο αυτονόητα από τις πελατειακές σχέσεις, αλλά ότι παρεμβαίνει σημαντικά στη διαδικασία συγκρότησης των κοινοβουλευτικών θεσμών, ιδιαίτερα δε της ανδρικής καθολικής ψηφοφορίας, της οποίας άλλωστε η συνταγματική κατοχύρωση το 1864, κάθε άλλο παρά συναινετική υπήρξε.⁵ Εξάλλου, σε αντίθεση προς την παλαιότερη εμμονή στο «μακράς διάρκειας»

3. Για μια ευσύνοπτη όσο και σφαιρική κριτική των προσεγγίσεων που υιοθετούν τη θεωρία των πελατειακών σχέσεων, κυρίως των στερεοτύπων που η θεωρία αυτή ενέπνευσε και καθιέρωσε στη νεοελληνική ιστοριογραφία, βλ. ιδιαίτερα την κριτική του Χρήστου Χατζηιωσήφ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις: τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων* 16 (1994) 167-197, η οποία άλλωστε και βασίζεται στη συμβολή των δύο πρόσφατων συνθετικών έργων πολιτικής ιστορίας, του Γ. Σωτηρέλη, *ό.π.* και του G. Hering, *Die politischen Parteien in Griechenland, 1821-1936*, Μόναχο 1992.

4. Χ. Χατζηιωσήφ, *ό.π.*

5. Για πιο πρόσφατες κριτικές αποτιμήσεις των μετατοπίσεων της οπτικής στην πολιτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας, όπως οι μετατοπίσεις αυτές διαπλέκονται με τις εξελίξεις στην ευρύτερη συζήτηση περί εκσυγχρονισμού του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, βλ.: *Το ιστορικό βιβλίο από τη μεταπολίτευση έως σήμερα* (έντυπο της Έκθεσης «Διαδρομές στη νεότερη ελληνική ιστορία», Στοά του Βιβλίου 29 Νοεμβρίου - 8 Δεκεμ-

φαινόμενο των πελατειακών σχέσεων, το ερευνητικό ενδιαφέρον που ενίοτε δίνεται στη συγκυρία αναδεικνύει εναργέστερα τη δυναμική των εντάσεων: η μελέτη συγκυριών όπως εκείνη του αντιοθωνικού αγώνα 1859-1862, της επανάστασης του 1862 ή της «μεταπολιτευτικής» περιόδου 1862-1864, έχει θέσει ζητήματα που κλονίζουν τα περί «αυτονομίας της πολιτικής» από την κοινωνία, αλλά και το απόλυτο του ισχυρισμού για μια κοινωνία χωρίς ιδιαίτερες κοινωνικές εντάσεις.⁶

Μέσα σ' αυτή τη νέα λοιπόν και όχι τόσο «εύκολη» δυναμική κατοχύρωσης του δικαιώματος ψήφου όλων των ενήλικων ανδρών, ανεξαρτήτως περιουσίας ή κοινωνικής θέσης, τι σήμαινε ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα; Παρότι η ανανέωση της προβληματικής, όπως πολύ σχηματικά παρουσιάστηκε πιο πάνω, ενέπνευσε εν πολλοίς τη διαμόρφωση των ζητημάτων που επιχειρούμε να διατυπώσουμε στην παρούσα εργασία, το παραπάνω ερώτημα δεν αποτελεί μέρος αυτής της προβληματικής. Το νέο πλαίσιο της συζήτησης για την πολιτική ιστορία της Ελλάδας του 19ου αιώνα μπορεί να επιχειρεί να ξαναβάλει στις ερμηνευτικές του ορίζουσες τη διάσταση

βρίου 1999), σ. 16-18 και Αντώνης Λιάκος, «Η Νεοελληνική ιστοριογραφία το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα», *Σύγχρονα Θέματα* 76-77 (Ιανουάριος-Ιούλιος 2001) 79-81.

6. Τέτοια ζητήματα είναι: οι πολιτικές και κοινωνικο-οικονομικές προϋποθέσεις της «επανεμφάνισης», στα τέλη της δεκαετίας του 1850, του φιλελευθερισμού, σε στενή συνάφεια προς τον ευρωπαϊκό φιλελευθερισμό αλλά και σε αντιπαράθεση προς την παραδοσιακή πολιτική ελίτ· τα κοινωνικά ερείσματα του φιλελευθερισμού σε νεότευκτα και αμιγώς αστικά στοιχεία (ελεύθερα επαγγέλματα, δημοσιοϋπαλλήλια, κατώτεροι αξιωματικοί του στρατού και διανοούμενοι), όπως άλλωστε δείχνει ο ηγετικός ρόλος που έπαιξαν τα αστικά-εμπορικά κέντρα στην επανάσταση του 1862· το ίδιο το συμβάν της εξέγερσης του 1862, το οποίο, αντίθετα προς παλαιότερες ερμηνείες, μπορεί να χαρακτηριστεί ως επανάσταση, αφού πληρεί ορισμένες βασικές προϋποθέσεις, όπως εκείνες της ευρείας λαϊκής συμμετοχής και των φόβων διασάλευσης της κοινωνικής ισορροπίας που η συμμετοχή αυτή ενέπνευσε· βλ. ιδιαίτερα: Α. Λιάκος, «Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. Ο πολιτικός σύλλογος "Ρήγας Φεραίος"», *Μνήμων* 8 (1980-1982) 8-46· Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 99-119, όπου και εντάσσεται στο παραπάνω πλαίσιο η έντονη αντιπαράθεση στο ζήτημα της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας. Εξάλλου, η αντιπαράθεση αυτή φαίνεται ότι ήταν συνάρτηση και των παραπάνω φόβων «δημοκρατικής παραφοράς» του πλήθους στις επαναστατικές συγκυρίες, κάτι που αναδεικνύει τον «προληπτικό» ή «εκτονωτικό» χαρακτήρα της κατοχύρωσης της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας, αλλά και της μετατροπής των ακτημόνων σε ιδιοκτήτες λίγο μετά, στις ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας: μιας κοινωνίας που, μολοντί δεν παρουσιάζει ταξική αντιπαλότητα συγκρίσιμη με εκείνη των αναπτυσσόμενων χωρών, αντιμέτωπη όμως τις αποσταθεροποιητικές δυναμικές της ταχείας ενσωμάτωσής της στο διεθνές σύστημα της αγοράς, χωρίς να διαθέτει παράλληλα τους ισχυρούς κατασταλτικούς μηχανισμούς που στις χώρες εκείνες συνέδραμαν την εξουδετέρωση αυτών των δυναμικών, επιτρέποντας επί μακρόν τον περιορισμό του δημοκρατικού εκλογικού δικαιώματος, βλ.: Χ. Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην Ελλάδα 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 370-381.

των ταξικών συμφερόντων, η αντίληψη όμως για το πολιτικό δεν έχει αλλάξει ριζικά, ώστε να επιτρέπει την ενσωμάτωση σε αυτές τις ορίζουσες της ανισότητας λόγω φύλου: παλαιότερες και νεότερες προσεγγίσεις, ταυτίζοντας κατά κανόνα το πολιτικό με την κεντρική πολιτική και τους κρατικούς θεσμούς, διατηρώντας τη διπολικότητα «κράτος» - «κοινωνία», υιοθετώντας εν τέλει άρρηκτα κυρίαρχες κανονιστικές διχοτομίες μεταξύ της «σφαίρας» του δημόσιου και εκείνης του ιδιωτικού ή του κοινωνικού, με την οποία άλλωστε ταυτίζονται οι γυναίκες και οι δραστηριότητές τους, διαιωνίζουν την αορατότητα από το πολιτικό πεδίο της έμφυλης ανισότητας: αλλά και του τρόπου που η ανισότητα αυτή, ως «υλική» σχέση και ως «λόγος», μπορεί να συνδέεται με τη διαμόρφωση της ιδιότητας του πολίτη, ή ευρύτερα των σχέσεων κυριαρχίας, και τις εννοιολογήσεις που τις αφορούν. Έτσι, το φύλο παραμένει μια διάσταση που θεωρείται άσχετη προς την (ιστορική) κατανόηση του πολιτικού, ενώ το ζήτημα του αποκλεισμού των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα θεωρείται αρμοδιότητα του ειδικού «πεδίου» της ιστορίας των γυναικών. Και η στοιχειώδης όμως απόπειρα να διατυπωθούν ερωτήματα γύρω από τον αποκλεισμό αυτό, εφόσον βέβαια δεν θεωρηθεί εκ προοιμίου αυτονόητος, αρκεί ίσως για να μεταθέσει το πρόβλημα από τις γυναίκες, στην ίδια την πολιτική.

Σε καθεστώς «καθολικής ψηφοφορίας», τι σήμαινε αλήθεια ο χωρίς αντιδράσεις αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα, τα οποία μάλιστα θεωρήθηκαν από τους οπαδούς της συνταγματικής κατοχύρωσης της «δημοκρατικής αρχής» ως μέρος των φυσικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων; Δεδομένου ότι, σύμφωνα άλλωστε με τα νεωτερικά προτάγματα υπέρβασης όλων των «ιδιαιτεροτήτων» που δομούσαν τις παραδοσιακές ιεραρχίες, σε καμία επίσημη διατύπωση —είτε στο Σύνταγμα του 1864 είτε στην εκλογική νομοθεσία που προσδιόρισε περαιτέρω και εξειδίκευσε τις συνταγματικές διατυπώσεις—, το φύλο δεν ορίζεται ως προσόν του εκλογέως, τι δηλώνει αυτή η καταρχήν «σιωπηρή», όχι όμως και γι' αυτό λιγότερο προβληματική, εξαίρεση των γυναικών από την ιδιότητα του πολίτη; Όλα αυτά, και ιδιαίτερα η έλλειψη αντιδράσεων, μέσα ή έξω από τη Β' Εθνοσυνέλευση, για τον αποκλεισμό αυτό, φαίνεται να μαρτυρούν την ευρύτερα διαδεδομένη τάση οι γυναίκες συνολικά να προσλαμβάνονται ακριβώς ως μια ιδιαίτερη κατηγορία «μη πολιτών», των οποίων ο αποκλεισμός από την πολιτική συμμετοχή μπορούσε να είναι νοητός ανεξαρτήτως κοινωνικών χαρακτηριστικών —οικογενειακής κατάστασης, περιουσίας ή μόρφωσης—, αλλά, να καθορίζεται από τον φυσικό καθορισμό του φύλου, από τη φυσική λειτουργία της μητρότητας.⁷ Κι ωστόσο, αυ-

7. Efi Avdela, «Between Duties and Rights: Gender and Citizenship in Greece, 1864-1952», στο *Nation and State in Modern Greece and Turkey*, Frank Cass Publications, υπό έκδοση. Πρβλ. Δήμητρα Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων (1864-1952)», *Μνήμων* 12 (1989) 164.

τός ο φυσικός καθορισμός που ομαδοποιούσε τις γυναίκες σε μια ιδιαίτερη κατηγορία και που στη βάση της διαφοράς τους τις απέκλειε από το πολιτικό σώμα, «εισήγαγε εξ αρχής μια θεμελιώδη αντίφαση στη νέα οικουμενική νομιμοποίηση της κυριαρχίας, η οποία θεωρητικά στηριζόταν στην ενότητα του ανθρώπινου γένους».⁸

Η διαπίστωση τέτοιων, θεωρητικών καταρχήν, αντιφάσεων, πώς αλήθεια θα μπορούσε να διατυπωθεί ως ιστοριογραφικό πρόβλημα, προκειμένου να ανιχνευθεί ιστορικά αυτή η ένταση ανάμεσα στους νεωτερικούς (επανα)καθορισμούς της ετερότητας (και τους πραγματικούς αποκλεισμούς που αντλούσαν έτσι νομιμοποίηση), και στις γενικές και αφηρημένες οικουμενικές έννοιες όπως «δικαιώματα», «ισότητα» ή «ελευθερία»; Πώς θα μπορούσε να ανιχνευθεί ιστορικά το περιεχόμενο που οι παραπάνω γενικές έννοιες έπαιρναν σε δεδομένες συγκυρίες, ιδιαίτερα σε εκείνες των δημοκρατικών ανατροπών, και να κατανοηθεί πληρέστερα, σε συνάρτηση προς τους πραγματικούς συσχετισμούς δύναμης, η σχέση των φύλων μέσα σε τέτοιες συγκυρίες και οι ανάγκες που η σχέση αυτή υπηρετούσε;

Εφόσον τέτοιου τύπου ερωτήματα δεν τίθενται από τις συμβατικές ιστορικές προσεγγίσεις και ερμηνείες της πολιτικής, είναι επόμενο να μην αξιοποιούνται στις οικείες αναλύσεις πορίσματα και προβληματισμοί που προέρχονται από τα ερευνητικά πεδία που αφορούν στη σχέση των φύλων, στην οικογένεια και στις γυναίκες. Έτσι λόγου χάριν, η στενή σχέση, που συχνά επισημαίνεται, μεταξύ της κυριαρχίας των μικροϊδιοκτητικών δομών και της «πρώιμης», ως προς τα δυτικά δεδομένα, καθιέρωσης της ανδρικής καθολικής ψηφοφορίας στην Ελλάδα, δεν συσχετίζεται με το εξίσου κυρίαρχο οικογενειακό μοντέλο του μικρού αυτόνομου νοικοκυριού: η ιεραρχική δομή της συγγένειας και του καταμερισμού εργασίας στο εσωτερικό του, ήταν βασικό στοιχείο που διασφάλιζε αυτή την αυτονομία, δηλαδή που εξασφάλιζε στον άνδρα αρχηγό βιοπορισμό ανεξάρτητο τόσο ως προς τη μισθωτή εργασία όσο και ως προς τις κρατικές ρυθμίσεις. Επηρεάζοντας τις επαγγελματικές στρατηγικές των αρσενικών και θηλυκών μελών της οικογένειας, αυτή η εσωτερική ιεραρχία, συντηρούσε παράλληλα, αν και με τρόπο ρευστό, τη νομική-αστική ανισότητα των φύλων, η οποία με τη σειρά της προσδιόριζε τη σχέση τους με τα πολιτικά δικαιώματα.⁹

8. Ελένη Βαρίκα, «“Αχ, γιατί να γεννηθώ με διαφορετικό πρόσωπο;” Η σωματική διαφορά στη Γαλλική Επανάσταση», στο Ε. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*, Κατάρτι, Αθήνα 2000, σ. 58.

9. Avdela, *ό.π.* Ειδικότερα, για τον τρόπο που αυτό το πολιτισμικό οικογενειακό μοντέλο των «νοικοκυραίων», όπως έχει αποκληθεί από τους ανθρωπολόγους, επηρέαζε βιοποριστικές και επαγγελματικές στρατηγικές ανδρών και γυναικών, σε διαφορετικά κοι-

Πέρα όμως από τη «συμβατότητα» του κυρίαρχου μοντέλου οικογενειακής αυτονομίας προς την αστική και πολιτική ανισότητα των φύλων, ο αποκλεισμός των γυναικών από την πολιτική δεν έπαυε να αποτελεί, όπως έχει δείξει η ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα (και ευρύτερα στη Δύση), ένα από τα στοιχεία που συνθέτουν, κατά τη μετάβαση στη νέα αστική κοινωνία και τη διαμόρφωση των μεσαίων στρωμάτων της πόλης, την πολλαπλή υποβάθμιση των γυναικών στους κόλπους των στρωμάτων αυτών, τόσο συγκριτικά προς τους παραδοσιακούς γυναικείους ρόλους όσο και προς το νέο ρόλο των ανδρών. Έχοντας απολέσει τον παλαιό οικονομικό τους ρόλο και την αναγνωρισμένη αξία τους ως παραγωγικών μελών της κοινότητας, περιορισμένες στον εξαρτημένο οικογενειακό τους ρόλο, χωρίς ωστόσο ο ρόλος αυτός να διαμεσολαβείται ακόμα από την εξύμνηση του ιδιωτικού χώρου, από το αστικό ιδεώδες της «οικογενειακής οικειότητας και ευδαιμονίας», αποκλεισμένες από το δημόσιο χώρο γενικά, και από την πολιτική ειδικότερα, ορατές πρωτίτως μέσα από την «παρασιτική» τους λειτουργία ως όργανα κοινωνικής ανόδου, οι γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων βιώνουν τις αντιφάσεις της νέας τους θέσης: μιας θέσης ευάλωτης και προβληματικής, καθώς δεν μπορούσε να αντλήσει ιδεολογική νομιμοποίηση ούτε από τις παραδοσιακές αξίες αλλά ούτε και από τις νέες αστικές αξίες της εργασίας, της παραγωγικότητας και του ορθολογισμού. Αυτή η «σαθρότητα» νομιμοποίησης της νέας θέσης των γυναικών, που έκανε να μοιάζει η θέση αυτή ως «αποτέλεσμα, απλά και μόνο της κατωτερότητας και της ασημαντότητας των γυναικών»,¹⁰ αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα που επέτρεψε σε ορισμένες γυναίκες των στρωμάτων αυτών να βιώσουν τη νέα πραγματικότητα ως καταπίεση και αποκλεισμό, διαμορφώνοντας μια συνείδηση φύλου η οποία, ανοίγοντας την πρώτη ρωγμή στην υπό διαμόρφωση νέα ιεραρχία των φύλων, εξέφρασε τις απαρχές της συλλογικής γυναικείας διαμαρτυρίας.

Στο πλαίσιο του νεωτερικού συστήματος νομιμοποίησης, αυτό ακριβώς το αποσταθεροποιητικό κενό που άφησε η έλλειψη θετικού καθορισμού της νέας θέσης των γυναικών και οι συνέπειές του, ερχόταν να επιτείνει τις αντιφάσεις, η επισήμανση των οποίων είναι καθοριστική για το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ. Σε αντίφαση προς το αφηρημένο ιδεώδες των πανανθρώπινων δικαιωμάτων, που για πρώτη φορά επέτρεπε στις γυναίκες να συγκρίνουν τη θέση τους με εκείνη των ανδρών, ο αποκλεισμός τους από το νέο δημόσιο χώρο

ωνικά περιβάλλοντα, βλ.: E. Avdela, «Genere, famiglia e strategie del lavoro in Grecia», *Passato e Presente* XV/41 (1997) 145-163.

10. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, σ. 140.

του ανεξάρτητου κράτους αναδείκνυε ακριβώς ότι η ουδετερότητα των όρων «άνθρωπος» και «πολίτης», όπως και η οικουμενικότητα των αξιών της ελευθερίας και της ισότητας, ήταν θεωρητικές και απευθύνονταν αποκλειστικά στους άνδρες.¹¹ Συγχρόνως όμως, είναι ακριβώς αυτός ο θεωρητικά οικουμενικός χαρακτήρας των αξιών της νεωτερικότητας, που άφηνε στο κενό, χωρίς ιδεολογική νομιμοποίηση, τον αποκλεισμό των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα: ο αποκλεισμός αυτός δεν θα μπορούσε πλέον να εμφανίζεται ως απλό σύμπτωμα της «κατωτερότητας και της ασημαντότητας» των γυναικών.

Είναι άραγε συμπτωματικό ότι η κατοχύρωση του δημοκρατικού εκλογικού δικαιώματος για όλους τους ενήλικους άνδρες συμπίπτει χρονικά με μια πρώτη συγκροτημένη απόπειρα «ορθολογικότερης» νομιμοποίησης της νέας κοινωνικής θέσης των γυναικών στο χώρο του ιδιωτικού; Είναι συμπτωματικό ότι την ίδια περίοδο αρχίζει να διαμορφώνεται ένας νέου τύπου κανονιστικός λόγος ο οποίος, εκφράζοντας άλλωστε τις ανάγκες της αστικής ιδεολογίας να αξιοδοτηθεί η ιδιωτική «σφαίρα» και τα καθήκοντα των γυναικών μέσα σε αυτή, επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει, με τον πλέον συστηματικό τρόπο, αυτά τα καθήκοντα, σε σχέση και αντίθεση προς εκείνα των «μελλόντων πολιτών»; Με κεντρικό νοητικό εργαλείο τη «γυναικεία φύση» και με βάση το ιδεώδες της μητρότητας, το νέο εγχείρημα βασιζόταν στη νεωτερική βιολογίζουσα ερμηνεία της διαφοράς των φύλων, συμβάλλοντας καθοριστικά στον εξορθολογισμό της κοινωνικής ιεραρχίας μεταξύ των φύλων, και καθιστώντας παράλληλα δυσχερέστερη την αμφισβήτησή της.¹² Ωστόσο, το όλο εγχείρημα δεν απέκλειε,

11. 'Ο.π., σ. 140-141. 'Όπως επισημαίνει η Ε. Βαρίκα, μέσα ακριβώς σε αυτό το «κενό» θετικής νομιμοποίησης της θέσης των γυναικών, ορισμένες από αυτές, σε ορισμένες συγκυρίες, μπορούσαν, «παίρνοντας στα σοβαρά τη λογική του φυσικού δικαίου που αναφερόταν σε ανθρώπους χωρίς να προσδιορίζει το φύλο τους», ν' αναπτύξουν «ανησυχίες αρσενικών πολιτών», ανακαλύπτοντας έτσι τα όρια της υποτιθέμενης οικουμενικότητας των νέων αξιών: τι άλλο δηλώνει λόγου χάριν, μέσα ακριβώς στην επαναστατική συγκυρία του 1862, εκείνη η «απόφασις» γυναικών από το Ναύπλιο να υποβάλουν αίτηση προς το Νομάρχη ζητώντας, «ως μη απάδουσιν εις τους κειμένους νόμους», τη συμμετοχή τους στην ψηφοφορία για την εκλογή του νέου βασιλιά των Ελλήνων; Για να λάβουν ως απάντηση, μαζί με την απόρριψη της αίτησής τους, τη συμβουλή να απευθυνθούν απευθείας με αναφορά τους στο πρόσωπο της εκλογής τους και να του εκφράσουν τις ευχές τους; 'Ο.π. (η υπογράμμιση είναι της συγγραφέως).

12. Εκπρόσωποι της ιστορίας των γυναικών και του φύλου έχουν επισημάνει ότι το νέο αυτό κανονιστικό εγχείρημα, είτε το συσχετίζουν ευθέως με την καθιέρωση της ανδρικής καθολικής ψηφοφορίας είτε όχι, άρχισε να διαμορφώνεται από τη δεκαετία του 1860 και εξής — την ίδια περίοδο άλλωστε που μορφωμένες γυναίκες, σε αναζήτηση μιας θετικής ταυτότητας του φύλου τους, αρχίζουν να αρθρώνουν δημόσια το δικό τους λόγο, ατομικά αλλά και συλλογικά, διεκδικώντας έτσι παράλληλα παραδοσιακά ανδρικούς τομείς, όπως τα γράμματα, η δημοσιογραφία, η φιλεκπαιδευτική και εθνική δράση, η σωματειακή οργάνωση: Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π., σ. 66-71 και 97-112· Ελένη Φουρνα-

αντιθέτως μάλιστα άφηνε ανοιχτή τη δυνατότητα, στο όνομα ακριβώς των ιδιαίτερων (γυναικείων) αρετών και καθηκόντων προς το έθνος και την αστική κοινωνία, να συγκροτηθεί μια (γυναικεία εκδοχή) του πολίτη: επικεντρωμένη όχι στα πολιτικά αλλά στα αστικά δικαιώματα που συνθέτουν την ιδιότητα του πολίτη, επικεντρωμένη συνεπώς όχι στο στενά πολιτικό αλλά στο κοινωνικό πεδίο, η εκδοχή αυτή έγινε κατεξοχήν αντικείμενο επεξεργασίας και διεκδίκησης από τις ίδιες τις γυναίκες των μεσαίων αστικών στρωμάτων, οι οποίες εντούτοις προσέδιδαν τις δικές τους ερμηνείες στο ιδεολόγημα της έμφυλης διαφοράς.¹³

Η κυρίαρχη περιοριστική αντίληψη για την έννοια του πολιτικού και η άδηλη αναπαράγωγή των διχοτομιών «δημόσιο/πολιτικό/άνδρας» και «ιδιωτικό/κοινωνικό/γυναίκα», δεν επιτρέπουν να ενσωματωθούν στην πολιτική ιστορία όλες αυτές οι αμφίσημες δυναμικές της μετάβασης στη νεωτερικότητα που αναδεικνύει η ιστορία των γυναικών και του φύλου στην Ελλάδα, σε ό,τι αφορά την έμφυλη ιεραρχία και τη σχέση της με την πολιτική. Έτσι δεν μπορεί να γίνει η υπέρβαση αφηγήσεων που, στην καλύτερη των περιπτώσεων, αποτελούν χρονικό της γυναικείας απουσίας από την κεντρική πολιτική ή που περιορίζονται στη διάγνωση του αποκλεισμού των γυναικών από τα πολιτικά

ράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987, σ. 31 κ.εξ.· Δ. Σαμίου, ό.π., σ. 166· Avdela, «Between Duties and Rights», ό.π.· βλ. επίσης (και για μια συστηματικότερη ανάλυση αυτού του λόγου, και κυρίως της βιολογίζουσας ερμηνείας της έμφυλης διαφοράς): Eleni Fournarakis, «*Institutrice, Femme et Mère*»: *Idées sur l'Education des femmes Grecques au XIXe siècle (1830-1880)*, τ. Α', Διδακτορική διατριβή, Université Paris 7, Παρίσι 1992, σ. 183-246, και της ίδιας, «Περί μορφώσεως "χρηστών μητέρων" και εκπαιδεύσεως "μελλόντων πολιτών": έμφυλοι λόγοι στην ελληνική εκπαίδευση τον 19ο αιώνα», στο Βάσω Θεοδώρου - Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Το παιδί στη νεοελληνική κοινωνία, 19ος-20ός αιώνας. Αξίες, αναπαραστάσεις, αποτυπώσεις (Πρακτικά Διημερίδας, 4-5 Δεκεμβρίου 1998)*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Σχολή Επιστημών Αγωγής - Επιτροπή Ερευνών, Ε.Α.Ι.Α., Αθήνα 1999, σ. 73-120.

13. Για τη γυναικεία εκδοχή του πολίτη, όπως, με κεντρικό άξονα την πατριωτική διάσταση του γυναικείου προτύπου της «μητέρας-παιδαγωγού», διαμορφώθηκε μέσα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, και πριν την εμφάνιση του οργανωμένου φεμινιστικού κινήματος του Μεσοπολέμου που προέταξε τη διεκδίκηση της ψήφου, βλ.: Ε. Βαρίνα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π., σ. 122-123 και 258-260· Αγγέλικα Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτης; Ελληνικές εκδοχές της γυναικείας χειραφέτησης (1870-1920)», Κέντρο Γυναικών Μελετών και Ερευνών Διοτίμα, *Το φύλο των δικαιωμάτων. Εξουσία, γυναίκες και ιδιότητα του πολίτη*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, σ. 90-107 και της ίδιας, «Επίμετρο: Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή η "συνετή" ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», στο Καλλιρρόη Παρρέν, *Η Χειραφετημένη*, Εκάτη, Αθήνα 1999, σ. 407-486. Επίσης: Efi Avdela - Angelika Psarra, «Engendering "Greekness": Women's Emancipation and Irredentist Politics in Nineteenth Century Greece», *Historia. Journal of the Historical Society of Israel* 5 (2000) 109-121.

δικαιώματα, ενώ και ο αποκλεισμός αυτός δεν μπορεί να «προβληματοποιηθεί», θεωρούμενος ως αυτονόητος για τα ήθη και τις αντιλήψεις του 19ου αιώνα, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρώπη. Πόσο μάλλον που στην Ελλάδα της περιόδου που εξετάζουμε ούτε οι ίδιες οι γυναίκες διεκδίκησαν την ψήφο, τουλάχιστον όχι τη βουλευτική, ούτε απασχόλησε το ζήτημα την κεντρική πολιτική σκηνή. Με αυτά τα δεδομένα, ίσως έχει θεωρηθεί ότι το να τεθεί το ζήτημα από εμάς σήμερα αποτελεί «αναχρονισμό», που προβάλλει στο παρελθόν προβλήματα και αντιφάσεις, που πιθανότατα δεν εκλαμβάνονταν ως τέτοια. Ωστόσο, αν η κυρίαρχη στάση της έρευνας δεν αντιμετωπίζει ως πρόβλημα άξιο κάποιας ιστορικής ανάλυσης και ερμηνείας το γεγονός ότι στα 1860 θεωρήθηκε πως το δικαίωμα της «καθολικής ψήφου» δεν αφορά τις γυναίκες, κείμενα της εποχής, λόγου χάριν κείμενα συνταγματικού δικαίου, στην απόπειρά τους να αιτιολογήσουν αυτήν την «εξαίρεση», επιτρέπουν την ανάδειξη αντιφάσεων και εμφανίζονται πιο εύγλωττα πάνω στο ζήτημα.¹⁴ Διαμορφώνοντας όμως τα ερωτήματά της με γνώμονα περισσότερο τις ιστορικές κανονικότητες παρά αντιφάσεις, η παραπάνω στάση τείνει, βάσει της εκ των υστέρων γνώσης, να ορίζει τι είναι άξιο ή μη να μελετηθεί ιστορικά με άδηλο κριτήριο τι επικράτησε, «δικαιώθηκε», ιστορικά· έτσι, ταυτίζοντας το «ιστορικά καταδικασμένο» (εν προκειμένω τη δυνατότητα απόκτησης πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες) με το ιστορικά μη σημαντικό, υποτάσσει ταυτόχρονα στην προκρούστεια λογική της προόδου την πολυπλοκότητα και αντιφατικότητα της κάθε ιστορικής περιόδου ή συγκυρίας. Ενέχοντας τον πράγματι σοβαρό κίνδυνο της ιδεολογικής προβολής «εκ των υστέρων» αλλά και «εκ των άνω»,¹⁵

14. Από αυτή την άποψη, είναι ενδιαφέροντα και αποκαλυπτικά σχετικά αποσπάσματα που παραθέτει ο Γ. Σωτηρέλης στο βιβλίο του (*Σύνταγμα και εκλογές*, δ.π., σ. 211-219), μολοντί ο ίδιος, περιοριζόμενος στην περιγραφή αφενός της περιθωριακής για την εποχή άποψης υπέρ της γυναικείας ψήφου (όπως του Ν. Ι. Σαρίπολου και του Γ. Χοϊδά) και αφετέρου της κυρίαρχης αντίθεσης σε αυτή, δεν προχωράει στην ανάλυση των επιμέρους στοιχείων που συγκροτούν αυτή την αντίθεση, λόγου χάριν της διαφορετικής φύσης των επιχειρημάτων· έτσι δεν αξιοποιείται εν τέλει αυτό το υλικό πέρα από τη διάγνωση του πολύ προφανούς —των στερεοτύπων δηλαδή περί ασυμβατότητας των γυναικείων οικιακών ρόλων με την πολιτική—, ενώ δεν αξιοποιείται όσο θα ανέμενε κανείς ούτε η εμφανής συσχέτιση αυτού του λόγου με το ζήτημα της καθολικής ψήφου των ανδρών. Εντούτοις, η πραγματολογική συμβολή της μελέτης, πλούσια σε πολλά θέματα, παρέχει και σε αυτό το ζήτημα ερεθίσματα για περαιτέρω έρευνα.

15. Για μια ολοκληρωμένη κριτική σε αυτή την, προσφιλή στην πολιτική ιστορία, εξελικτική και ταυτόχρονα τελεολογική αντίληψη, η οποία, εμπεριέχοντας την παραδοχή ότι «το γεγονός που επικρατεί, μας αποκαλύπτει τη βαθύτερη λογική που κινεί τα νήματα της ιστορίας», αφήνει εν τέλει εκτός ιστορικού πεδίου οτιδήποτε δεν επιβεβαιώνει, διακόπτει ή δεν είναι προβλέψιμο (σ)τη γραμμική αυτή αλληλουχία και συνέχεια, βλ. Ελένη Βαρίκα, «Εννοιολογήσεις του κοινωνικού και του πολιτικού στην ιστορία», *Μνήμων* 21 (1999) 221-236 (η υπογράμμιση είναι της συγγραφέως: σ. 226).

αυτή η οπτική αδυνατεί ακόμα περισσότερο να προσεγγίσει επαρκώς τις ρευστές και αμφίσημες δυναμικές των δημοκρατικών συγκυριών: συρρικνώνοντας ουσιαστικά αυτές τις δυναμικές στην τελική τους έκβαση, αφαιρώντας εκ προοιμίου από τον ορίζοντα μιας τέτοιας ιστορικής συγκυρίας οποιαδήποτε δυνατότητα δεν ενέπιπτε στη λύση που επικράτησε, αδυνατεί παράλληλα να αποστασιοποιηθεί επαρκώς από την οπτική εκείνων που τότε επέβαλαν αυτή την λύση. Η εμμονή πολλών ερευνητών, παρά την πολύ προφανή ιστορική ανακρίβεια που αναπαράγουν, στη θεωρητική «ουδετερότητα» του όρου «καθολική ψηφοφορία», εικονογραφεί πιστεύω χαρακτηριστικά όλες αυτές τις λανθάνουσες «αδυναμίες»: εκτός από την τυπική ανδροκεντρική οπτική που αναπαράγει αποδίδοντας αξιωματικά καθολικότητα στις εμπειρίες των ανδρών, προϋποθέτει αναγνώσεις του παρελθόντος που ταυτίζονται άκριτα με τη «λύση» που επικράτησε, εκλαμβάνοντάς την, όμοια με τους «μάρτυρες» της εποχής αν όχι περισσότερο και από αυτούς, ως αυτονόητη. Σε κάθε περίπτωση, η χρήση του όρου «καθολική ψηφοφορία» κλείνει τη συζήτηση, προτού καλά-καλά αρχίσει.

Αναδεικνύοντας λοιπόν μια σειρά ζητήματα θεωρητικής και μεθοδολογικής υφής, το πρόβλημα δεν παύει να υπάρχει: αφορά στη διερεύνηση του νοήματος που έχει ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα μέσα στη δημοκρατική συγκυρία που κατοχύρωσε τα δικαιώματα αυτά σε όλους τους ενήλικους άνδρες. Μια τέτοια προσέγγιση θα επέτρεπε να αναδειχθεί σε όλες της τις διαστάσεις η συγκρουσιακή δυναμική που οι δημοκρατικές κατακτήσεις προϋποθέτουν σε ό,τι αφορά τους ίδιους τους άνδρες, ή ορθότερα τους πλέον αδύναμους εξ αυτών: τι υποδηλώνει άραγε εκείνη η φράση που διαπερνά αστραπιαία, μαζί με την αμηχανία που προκάλεσε, την οξεία αντιπαράθεση των «πληρεξουσίων» του έθνους το 1864 γύρω από τη συνταγματική κατοχύρωση της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας, καθώς ένας εξ αυτών δηλώνει απερίφραστα ότι «προτιμότεραι αι γυναίκες από τους ακτήμονας, τους αγραμματικούς και τους υπηρέτας»; Τι δηλώνει δέκα χρόνια αργότερα, το γεγονός ότι ο Ν. Ι. Σαρίπολος, εν όψει προσδοκιών για πιθανή συνταγματική εκτροπή με στόχο, μεταξύ άλλων, την εισαγωγή κάποιων περιορισμών στο δικαίωμα ψήφου των ανδρών, προχωρά στη δεύτερη έκδοση του συνταγματικού του έργου, έχοντας προσθέσει ένα κεφάλαιο υπέρ του δικαιώματος ψήφου των γυναικών; 'Η αντίθετα, τι δηλώνει, —τόσο στη Β' Εθνοσυνέλευση όσο και σε μεταγενέστερα κείμενα συνταγματικού δικαίου—, η επίκληση του αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτική, προκειμένου να αποδειχθεί το παράδοξο στην επιχειρηματολογία των οπαδών του καθολικού δικαιώματος ψήφου των ανδρών ότι το δικαίωμα αυτό είναι φυσικό;

Κι αν ακόμα αγνοήσει κανείς τα προβλήματα θεωρητικής υφής, το ότι η γυναικεία ψήφος αποτελεί ένα από τα διακυβεύματα που συγκροτούν τον πολιτικό λόγο, αν όχι την πολιτική πράξη, ανεξάρτητα από τις υπαρκτές πιθα-

νότητες απόκτησης αυτού του δικαιώματος, είναι μια διάσταση που τα πραγματολογικά στοιχεία επιτρέπουν να διαφανεί.

Τούτη η σκέψη, μαζί με τα παραπάνω ερωτήματα που γεννά το πραγματολογικό υλικό, αποτελεί μια από τις αφετηρίες αλλά και υποθέσεις της παρούσης εργασίας. Στο πλαίσιο της αμφισβήτησης της ανδρικής καθολικής ψηφοφορίας, όπως αυτή εκφράζεται στη Β' Εθνοσυνέλευση, κυρίως όμως σε μεταγενέστερα πολιτειολογικά κείμενα, το ζήτημα της γυναικείας ψήφου, πριν ακόμα αποτελέσει διεκδίκηση του οργανωμένου γυναικείου κινήματος του Μεσοπολέμου, μπορούσε να εμφανίζεται ως ένα από τα ζητήματα που συγκροτούν τα επιχειρήματα αυτής της αμφισβήτησης: για όσους υποστήριζαν τη σχετική αξία των πολιτικών (έναντι των αστικών) δικαιωμάτων και την αναγκαιότητα να τεθούν περιορισμοί στην άσκησή τους, το «φυσικό», άρα το αυτονόητο, του αποκλεισμού των γυναικών (όπως και των παιδιών) από αυτά, μπορούσε να ενισχύει την επιχειρηματολογία τους. Αντίστροφα, η έμφαση στο ανορθολογικό του αποκλεισμού των γυναικών, βασικά όσων κατείχαν και διαχειρίζονταν ελεύθερα ιδιοκτησία, σε καθεστώς που εξασφάλιζε πολιτική συμμετοχή και στον τελευταίο «αγράμματο» και «ανέστιο», μπορούσε να αναδεικνύει πειστικότερα το επίσης ανορθολογικό αυτού του καθεστώτος, υποδεικνύοντας παράλληλα έναν τρόπο για την υπέρβασή του. Το ζήτημα που μας απασχολεί εδώ δεν είναι βέβαια η διάχυση τέτοιων απόψεων, αλλά το ειδικό τους βάρος στη συγκρότηση του πολιτικού επιχειρήματος, σε συνάρτηση προς τα κοινωνικο-πολιτικά διακυβεύματα τα οποία επιχειρεί να «επιλύσει».

Ως έκφραση τέτοιων διακυβευμάτων, το πρόβλημα της ευρείας ή μη πολιτικής συμμετοχής των ανδρών, βάζει στο «παιχνίδι» του πολιτικού λόγου, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, εκείνο του αποκλεισμού των γυναικών από τη συμμετοχή αυτή. Συμπυκνώνοντας λοιπόν όσα ήδη τέθηκαν στις προλογικές επισημάνσεις, η κεντρική αφετηρία και υπόθεση της παρούσης εργασίας, η οποία εμπεριέχει και την προηγούμενη, μπορεί να συνοψισθεί επιγραμματικά ως εξής. Η υποβαθμισμένη θέση των γυναικών συγκριτικά προς το νέο ρόλο των ανδρών εντείνεται και συγχρόνως αποκτά νέα διάσταση καθώς ο ρόλος αυτός εδραιώνεται οριστικά με τη συνταγματική καθιέρωση της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας το 1864, τόσο «πρώιμη» για τα δεδομένα του συνόλου σχεδόν των συνταγματικών κρατών της εποχής. Από την άποψη αυτή, ο αποκλεισμός των γυναικών από την «ισοπολιτεία» βρισκόταν σε προφανέστερη αντίφαση προς το κυρίαρχο σύστημα νομιμοποίησης, το οποίο άλλωστε βασιζόταν, τουλάχιστον θεωρητικά, στον οικουμενικό χαρακτήρα των αξιών της ελευθερίας και της ισότητας. Η αντίφαση αυτή και η ρωγμή που έθετε στο σύστημα νομιμοποίησης δε θα μπορούσαν να περάσουν εντελώς απαρατήρητες, καθώς, προπάντων, απελευθέρωναν μια δυναμική που ενέτεινε την ανάγκη επαναπροσδιορισμού, εξορθολογισμού, της κοινωνικής σχέσης των φύλων, και του

ιεραρχικού της περιεχομένου. Αυτή τη δυναμική —της οποίας άλλωστε μέρος είναι ο τρόπος που το ζήτημα της γυναικείας ψήφου χρησιμοποιείται από «πολεμείους» της ανδρικής καθολικής ψηφοφορίας—, επιχειρεί να αναδείξει η εργασία αυτή. Σε αυτό το πλαίσιο, εξετάζει ειδικότερα, στο τελευταίο μέρος, την απόπειρα αιτιολόγησης του αποκλεισμού των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα, όταν και όπως αυτή εκφράζεται μέσα από το παράδειγμα κειμένων συνταγματικού δικαίου, ως την αυγή του 20ού αιώνα. Και εδώ, το ζητούμενο δεν είναι η κατά το δυνατόν εξαντλητική διερεύνηση αιτιολογήσεων ή η «αντιπροσωπευτικότητά» τους, αλλά η ανάδειξη του επιχειρήματος: κυρίως η ανάδειξη της μεταβολής στη φύση του επιχειρήματος, και συνακόλουθα στην αποτελεσματικότητά του, στο βαθμό που, καθυστερημένα έστω, ο λόγος του συνταγματικού δικαίου ενσωματώνει τις νεωτερικές εννοιολογήσεις του φύλου, αποδίδοντας πλέον στη βιολογική-ψυχολογική ιδιαιτερότητα της «γυναικείας φύσης» την ετερογένεια των γυναικών προς την πολιτική.

«Εάν [η ψήφος] ή το ατομικόν δικαίωμα, έπρεπε να επεκταθή και εις τας γυναίκας...»

Είναι γεγονός ότι στο πλαίσιο των ιδεολογικών αντιπαράθεσεων που προκάλεσε το ζήτημα της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας στη Β' Εθνοσυνέλευση, δεν εκφράστηκε προβληματισμός γύρω από την με οιοσδήποτε όρους δυνατότητα ή προοπτική απόκτησης πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες ή από τμήμα των γυναικών. Όπως έχει υποστηριχθεί, εκείνη την εποχή, δεδομένου του ισχύοντος καταμερισμού των ρόλων των φύλων και της περιθωριακής οικονομικής θέσης των γυναικών, των σχετικών νοοτροπιών, ιδιαίτερα της ελληνικής κοινωνίας, αλλά και του γεγονότος ότι πουθενά οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, μια τέτοια δυνατότητα ή προοπτική μόνο ως αστεϊσμός μπορούσε να εκληφθεί και ο αποκλεισμός των γυναικών θεωρήθηκε αυτονόητος.¹⁶

Έχει εξάλλου επισημανθεί ότι την όποια συζήτηση για τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών κάθε άλλο παρά ευνοούσε η ισχυρή παρουσία, μέσα αλλά και έξω από τη Β' Εθνοσυνέλευση, αντιλήψεων, οι οποίες, παρά τις διαφορές τους, συνέκλιναν προς τον περιορισμό του δικαιώματος ψήφου των ανδρών, είτε υποστηρίζοντας γενικότερα τη «μοναρχική» αρχή των αυξημένων εξουσιών του Στέμματος έναντι του κοινοβουλίου (λόγου χάριν κατά το πρότυπο του Συντάγματος του 1844) ή/και εκφράζοντας αστικο-φιλελεύθερες εκδοχές, κυρίαρχες άλλωστε τότε στην Ευρώπη: οι εκδοχές αυτές εστιάζονταν στην ισχυρή συνταγματική κατοχύρωση των κλασικών αστικών δικαιωμάτων, σε αντίθεση προς τα πολιτικά δικαιώματα: η ικανότητα άσκησης των τελευταίων ήταν συνάρτηση της ικανότητας ανόδου στην κοινωνική κλίμακα (κατο-

16. Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές*, ό.π., σ. 211-213.

χή ιδιοκτησίας), ενώ η κοινωνική τους επέκταση δεν θα ήταν ωφέλιμη για το κοινό καλό, πριν εξασφαλισθεί η «ηθικοποίησης» του λαού.¹⁷ Μέσα στη Β' Εθνοσυνέλευση, οι φορείς αυτών των αντιλήψεων, μολοντί απέφυγαν να αντιταχθούν ανοιχτά στην καθολική ανδρική ψηφοφορία, πολέμησαν έντονα την αναγραφή της στο Σύνταγμα με βασικό επιχείρημα ότι η ψήφος δεν αποτελεί ατομικό δικαίωμα ούτε ανήκει στα φυσικά και απαράγραπτα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως τα αστικά, τα οποία ως «αιώνιες αρχές» οφείλουν να κατοχυρώνονται συνταγματικά.¹⁸ Αντίθετα, η ψήφος αποτελεί «δημόσια λειτουργία» ή «μέσον» στην υπηρεσία του κοινού συμφέροντος, «προνομία» αχώριστον από το τεκμήριον της ορθής και σώφρονος χρήσεως», την οποία παραχωρεί η πολιτεία σύμφωνα με τις επιταγές του συμφέροντος αυτού, υποκειμένου στην ιστορική μεταβολή.¹⁹ Η τάση αυτή —που η απήχησή της στον ελληνικό πολιτικό κόσμο του 19ου αιώνα υπερέβαινε την αριθμητική της έκφραση στη συγκεκριμένη συγκυρία μέσα στην οποία ψηφίστηκε το Σύνταγμα του 1864— εγγραφόταν ουσιαστικά στη λογική της «τιμηματικής» ψήφου και υποστήριζε τον περιορισμό του εκλογικού δικαιώματος με βάση την παροχή εγγυήσεων (κατοχή ιδιοκτησίας ή/και γνώση ανάγνωσης και γραφής).²⁰ Η αμφισβήτηση του δικαιωματικού χαρακτήρα της ψήφου, και η σύμφυτη με αυτό απόδοση «ιδίας θελήσεως» στο έθνος, βλέπε κράτος, σαφώς διακεκριμένης από εκείνη του λαού, μολοντί δεν επικράτησαν στο Σύνταγμα του 1864,²¹ δημιουργήσαν ωστόσο ένα ιδεολογικό πλαίσιο που δεν ευνοούσε να τεθεί το ζήτημα της γυναικείας ψήφου: απηχώντας τις κυρίαρχες τότε αντιλήψεις στην Ευρώπη, αυτή η διάκριση της «εθνικής» έναντι της «λαϊκής» κυριαρχίας, προϋπέθετε την επίκληση της «οιονεί υπερβατικής μυθοποιητικής οντότητας του έθνους», αποσυνδέοντας ουσιαστικά την αντιπροσώπευση από τον λαό και τα συγκεκριμένα άτομα που τον αποτελούν, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών, και παρέχοντας θεωρητική κάλυψη σε πολιτικές περιθωριοποιήσεις· έτσι, «η συντη-

17. Ό.π., σ. 60-68.

18. Ό.π., σ. 56-60.

19. Βλ. ενδεικτικά την αγόρευση του Ε. Κόκκινου στη Β' Εθνοσυνέλευση: *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, 6/71 (10-12-1864) σ. 563-564 (συνεδρίαση της 25/9/1864).

20. Γ. Σωτηρέλης, ό.π., σ. 56-63.

21. Σύμφωνα με τον Γ. Σωτηρέλη και άλλους συνταγματολόγους, η συνταγματική διατύπωση (άρθρο 21) ότι «άπασαι αι εξουσίαι πηγάζουσιν εκ του Έθνους», δεν δηλώνει την επικράτηση αυτής της αντίληψης: η διατύπωση αυτή, συνδυαζόμενη με άλλα άρθρα του Συντάγματος αλλά και με το πνεύμα της Β' Εθνοσυνέλευσης, στην οποία συμμετείχαν αντιπρόσωποι όλων των ελληνικών παροικιών, δηλώνει ότι ο όρος «έθνος» εδώ συμβόλιζε ακριβώς το ανολοκλήρωτο της εθνικής απελευθέρωσης και όχι μια «πλασματική και αφηρημένη οντότητα», σαφώς διακεκριμένη από το «λαό»· αυτό άλλωστε φανερώνει και το γεγονός ότι σε όλη αυτή την περίοδο οι έννοιες «εθνική» και «λαϊκή» κυριαρχία εθεωρούντο ταυτόσημες: ό.π., σ. 120-122.

ρητική μετάπτωση του αστικού φιλελευθερισμού ακύρωσε και στο σημείο αυτό τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα της Γαλλικής Επανάστασης». ²²

Οι παραπάνω επισημάνσεις δεν επαρκούν για να αποσαφηνισθεί το πρόβλημα του αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτεία, αν θυμηθούμε άλλωστε ότι ο αποκλεισμός αυτός συνέπεσε ιστορικά με την καθιέρωση της δημοκρατίας, αρχής γενομένης από αυτή τη Γαλλική Επανάσταση, ενώ η εξίσου αφηρημένη και μυθοποιητική ομοιογένεια της έννοιας «άνθρωπος», δεν εξασφάλιζε στις πολλαπλές εκδοχές του ανθρώπου την αυτοδίκαιη συμμετοχή τους στον ορισμό αυτής της έννοιας. Το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης είναι εδώ χαρακτηριστικό: παρά το γεγονός ότι το ιδεολογικό πλαίσιο και η δυναμική της επέτρεψαν στους λίγους έστω οπαδούς της γυναικείας «χειραφέτησης» να θέσουν, στο όνομα των οικουμενικών δικαιωμάτων, την αδικία του αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτεία, η ταυτόχρονη επίκληση της συμμετοχής των γυναικών σε μια «ειδική» ομάδα, έκανε την επανόρθωση αυτής της αδικίας να εμφανίζεται περισσότερο ως *προνόμιο* παρά ως *δικαίωμα*: παράλληλα, μετατόπιζε το πλαίσιο της συζήτησης από τη λογική του φυσικού δικαίου που βασιζεται στην ενότητα του ανθρώπινου είδους, στη λογική της *ετερότητας*, η οποία άλλωστε, μέσα στην επαναστατική συγκυρία, επανερμηνεύονταν στη βάση της σωματικής-βιολογικής διαφοράς των δύο φύλων, θεμελιώνοντας με όρους φυσικής αιτιότητας την «αντινομία» του γυναικείου σώματος προς το δημόσιο χώρο και την πολιτική. ²³ Συνεπώς, το πρόβλημα της πολιτικής περιθωριοποίησης των γυναικών ετίθετο εξ αρχής με διαφορετικούς όρους από εκείνο των φτωχών ανδρών που δεν διέθεταν ιδιοκτησία, διαφοροποιώντας συνακόλουθα και τα κριτήρια ενσωμάτωσης των μεν και των δε στην πολιτεία. ²⁴

22. Ό.π., σ. 211-212.

23. Ε. Βαρίκα, «“Αχ, γιατί να γεννηθώ με διαφορετικό πρόσωπο;”», ό.π.

24. Όπως επισημαίνει η Ε. Βαρίκα, αν η Διακήρυξη του 1789, νομιμοποιώντας τις διακρίσεις που στηρίζονταν στο ατομικό επίτευγμα, νομιμοποιούσε ταυτόχρονα τη δυνατότητα όσων κατόρθωναν να τελειοποιηθούν με την ευεργετική επίδραση της εργασίας και της παιδείας, να κατακτήσουν και την ιδιότητα του «ενεργού» πολίτη, στην περίπτωση των γυναικών, όπως άλλωστε και των εβραίων ή των λεγόμενων «ελεύθερων εγχρώμων», ήταν η συμμετοχή τους σε μια ειδική ομάδα που, «ανεξάρτητα από τις ατομικές ικανότητές τους ή την περιουσία τους, [...] χρησίμευε ως κριτήριο για να εξεταστεί η δυνατότητα και οι τρόποι πρόσβασής τους στο πολιτικό σώμα»: ό.π., σ. 66-67· εξάλλου, οι νεωτερικοί φυσιοκρατικοί επαναπροσδιορισμοί της ετερότητας με βάση τη βιολογίζουσα έμφυλη διαφορά στη μια περίπτωση και την ανθρωπολογική κατωτερότητα στις άλλες δύο, επέτρεπαν αυτή τη «μεταμόρφωση του οικουμενικού δικαίου σε δίκαιο προσήκον στη διαφορετική φύση κάθε κοινωνικής ομάδας»: ό.π., σ. 80. Για τις εγγενείς αυτές αντιφάσεις του νέου συστήματος νομιμοποίησης της κυριαρχίας, βλ. Ε. Varikas, «Genre et démocratie ou le paradoxe de l'égalité par le privilège», στο Michèle Riot-Sarcey (επιμ.), *Démocratie et Représentation*, Kimé, Παρίσι 1995, σ. 145-162.

Αν τα παραπάνω θέτουν το ζήτημα των εγγενών αντιφάσεων της «ιστορικής δημοκρατίας», αναμφίβολα, σε ό,τι αφορά τη φύση των πολιτικών δικαιωμάτων, οι εκδοχές του πολιτικού φιλελευθερισμού που αντιτίθονταν στην καθολική ανδρική ψηφοφορία, πρόσφεραν θεωρητική κάλυψη για να τεθεί εκτός πεδίου συζήτησης η δυνατότητα απόκτησης πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες. Ωστόσο, θα μπορούσε κανείς εξίσου βάσιμα να υποθέσει αντιστρόφως, ότι η λογική της τιμηματικής ψήφου πρόσφερε ένα πλαίσιο κριτικής του αποκλεισμού των γυναικών, ή μάλλον ορισμένων γυναικών, από την πολιτική, όπως άλλωστε είχε συμβεί και στα δυτικά πολιτικά πράγματα, κυρίως στη Βρετανία. Λιγότερο ανελαστικοί σε αυτό το ζήτημα φιλελεύθεροι παρατηρητές των πραγμάτων αυτών, ακολουθώντας το παράδειγμα δυτικών πολιτικών και στοχαστών, μπορούσαν να θέσουν ευθέως το ζήτημα. Πρώιμο και σπάνιο βέβαια δείγμα τέτοιας κριτικής, η *Πλουτολογία* του Ιωάννη Σούτσου: σύμφωνα με τον καθηγητή της πολιτικής οικονομίας, αν το εκλογικό δικαίωμα των γυναικών, όχι όμως και η πλήρης ισοπολιτεία των δύο φύλων, θα μπορούσε σε κάθε περίπτωση να κατοχυρωθεί «άνευ βλάβης της οικογενειακής οικονομίας», στην περίπτωση ειδικότερα των καθεστώτων τιμηματικής ψηφοφορίας απλώς «δεν είναι δίκαιον ν' αποκλείωνται αι γυναίκες, αίτινες παρέχουσι δια της παρουσίας αυτών, το τεκμήριον τούτο της εκλογικής ικανότητος».²⁵ Ακριβώς η λογική της τιμηματικής ψήφου μπορούσε να αποτελέσει θεωρητικά βασική οδό για να υποστηριχθεί λοιπόν η πολιτική ικανότητα μίας κατηγορίας γυναικών: εκείνων που, σε αντίθεση προς μεγάλο μέρος ανδρικού πληθυσμού, παρείχαν τις απαραίτητες εγγυήσεις, δηλαδή κατείχαν ιδιοκτησία ή/και ήταν μορφωμένες. «Προτιμότεραι αι γυναίκες από τους ακτήμονας, τους αγραμμάτους και τους υπηρέτας» θα πει χαρακτηριστικά στη Β' Εθνοσυνέλευση ο Ε. Κόκκινος, επιχειρηματολογώντας κατά της (συνταγματικής κατοχύρωσης της) καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας· καθυστερώντας όμως αμέσως μετά την εθνική αντιπροσωπεία στο άκουσμα μιας τέτοιας άποψης, ο ομιλητής σπεύδει να επισημάνει εξίσου χαρακτηριστικά ότι «δεν ομιλούμεν ήδη περί αυτών [των γυναικών] αλλά περί γενικωτέρου ζητήματος».²⁶ Η εξαιρετική έστω μεταξύ των ελλήνων συνταγματολόγων περίπτωση του Νικόλαου Ι. Σαρίπολου, ο οποίος λίγα χρόνια αργότερα θα θέσει ρητά το ζήτημα που είχε υπαινιχθεί ο συνάδελφός του το 1864,²⁷ αναδεικνύει και στην ελληνική περίπτωση ότι, θεωρητικά τουλάχιστον, «συντηρητικές» εκδοχές της φιλελεύθερης ιδεολογίας δεν απέκλειαν εκ προοιμίου τις γυναίκες.

25. Ιωάννης Α. Σούτσος, *Πλουτολογία*, τ. Β', Αθήνα 1869, σ. 233.

26. *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, ό.π., σ. 564 (η υπογράμμιση είναι δική μου).

27. Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία του συνταγματικού δικαίου*, τ. Β', Αθήνα 1874 (2η έκδ.). Στις απόψεις του Σαρίπολου επανέρχομαι διεξοδικότερα πιο κάτω.

Είναι εντούτοις γεγονός ότι στην Ελλάδα και για όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η αμφισβήτηση της πολιτικής ικανότητας των «ακτημένων», των «ανεστίων» και των «αγραμμάτων» δεν θα οδηγήσει στη διαμόρφωση στους κόλπους του πολιτικού κόσμου μιας, μειοψηφικής έστω αλλά συγκροτημένης, τάσης υπέρ των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών που θα παρείχαν τις απαραίτητες εγγυήσεις για την άσκησή τους.²⁸ Οι όποιες αναφορές σε κινήσεις ή αντιπαραθέσεις που προκαλούσε στο εξωτερικό το ζήτημα της γυναικείας ψήφου, εμφανίζονται συνήθως ως δυτικό παράδοξο, ξένο προς τα πατροπαράδοτα ελληνικά ήθη, και στο οποίο «η σοβαρότης κατ' εξαίρεσιν μόνον απαντά». ²⁹ Η πολιτική ανικανότητα του συνόλου των γυναικών θεωρήθηκε αυτονόητη. Ίσως εδώ όμως είναι χρήσιμη η ανάδειξη της αντίστροφης σχέσης από εκείνη που έχει επισημανθεί: ακριβώς αυτό το «αυτονόητο» της πολιτικής ανικανότητας των γυναικών μπορούσε να προσδώσει ισχυρή ιδεολογική νομιμοποίηση στα επιχειρήματα όσων αμφισβητούσαν την καθολική ψηφοφορία για τους άνδρες και, κυρίως, τη συνταγματική της κατοχύρωση, σύμφωνα με τους όρους με τους οποίους εκφράστηκε η αμφισβήτηση αυτή τόσο το 1864 όσο και μετά τη ψήφιση του Συντάγματος (λόγου χάριν σε μεταγενέστερα κείμενα συνταγματικού δικαίου).

Για τους πολέμιους της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας, ο αποκλεισμός των γυναικών προβάλλεται πρωτίστως ως δεδομένο που αποδεικνύει ότι η ψήφος είναι «λειτουργία» και όχι φυσικό-ατομικό «δικαίωμα», του οποίου να επιβάλλεται κάποια συνταγματική κατοχύρωση. Αλλά, δευτερευόντως, ακόμα κι

28. Είναι ενδεικτικό το γενικευμένο αίσθημα απειλής που ενέπνεε και αυτή η χαρακτηριστική μετριοπάθεια των εκπροσώπων της «χειραφετήσεως» (όπως αυτή εκφράστηκε κυρίως από την *Εφημερίδα των Κυριών*), οι οποίες, απορρίπτοντας ως «πρώρη» για την ελληνική κοινωνία την άμεση διεκδίκηση των πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες, προέτασσαν την πλήρη κατάκτηση των αστικών δικαιωμάτων ως προϋπόθεση για την ορθή άσκηση των πολιτικών (η Κ. Παρρέν ήταν άλλωστε ενάντια στην καθολική ψήφο των ανδρών), θεωρώντας επιβεβλημένη για τις γυναίκες μια διαδικασία προετοιμασίας και προσαρμογής. Αλλά και αυτή η αντίληψη, που νομιμοποιούσε την αντισυνταγματική άποψη περί απόδοσης των πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες *τμηματικά* (με κριτήριο την εγγραμματοσύνη και πρώτο βήμα τη δημοτική ψήφο) —η οποία άλλωστε ακολουθήθηκε και στην πράξη—, δεν θα απασχολήσει μερίδα του πολιτικού κόσμου πριν από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα: Δ. Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων», *ό.π.*, σ. 165-167· πρβλ. Α. Ψαρρά, «Μητέρα ή πολίτις;», *ό.π.* Έως τότε, όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά η Α. Ψαρρά (σ. 96-97, 105), ήταν «μετρημένοι στα δάκτυλα» οι άνδρες υποστηρικτές της μετριοπαθούς αυτής εκδοχής της «χειραφέτησης», συνηθέστατα προσωπικοί φίλοι της Κ. Παρρέν (π.χ. ο Κ. Παλαμάς και ο Γρ. Ξενοπούλος), ενώ εξαιρετικές ήταν οι πιο ριζοσπαστικές ανδρικές φωνές που υποστήριζαν δημόσια την πλήρη πολιτική ισότητα των δύο φύλων, όπως λόγου χάριν ο Βλ. Γαβριηλίδης, προκαλώντας μάλιστα την έντονη αντίδραση της Κ. Παρρέν.

29. Εμμανουήλ Σ. Λυκούδης, *Εκλογικός Κώδικς*, Αθήνα 1889, σ. 184.

αν, όπως στην ελληνική περίπτωση, ίσχυε αυτή η κατοχύρωση —λανθασμένα, κατά την άποψή τους—, το αυτονόητο της «εξαιρέσεως» των παιδιών και των γυναικών από το εκλογικό δικαίωμα, απετέλεσε μέρος της γενικότερης επιχειρηματολογίας που προβλήθηκε στη Β' Εθνοσυνέλευση (αλλά και σε μεταγενέστερα πολιτειολογικά κείμενα), προκειμένου να επιτευχθεί η υπονόμηση της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας διά του Εκλογικού Νόμου, μέσω διατυπώσεων που θα εισήγαγαν προσόντα «τιμηματικής υφής».³⁰ Αυτού του τύπου τα προσόντα του εκλογέως που προτάθηκαν, κι εκείνα τα οποία τελικά εισήχθησαν στον νόμο του 1864 (για να απαλειφθούν όμως από εκείνον του 1877), προβλήθηκαν με το επιχείρημα ότι αποτελούν «μερικούς» περιορισμούς του εκλογικού δικαιώματος που δεν αντιβαίνουν στη συνταγματική κατοχύρωση της «καθολικής ψηφοφορίας».³¹ Τη λογική αυτή ήρθε να ενισχύσει, κατά τη συζήτηση στη Β' Εθνοσυνέλευση, η επίκληση του κοινού αισθήματος που «εξαιρεί» από το εκλογικό δικαίωμα τους ανήλικους αλλά και τις γυναίκες, των οποίων η πολιτική ανικανότητα εν προκειμένω, μέσα από αυτή την ταύτιση με τα παιδιά, αποδιδόταν, χωρίς ανάγκη περαιτέρω αιτιολόγησης, στην πνευματική ανωριμότητα, ενισχύοντας παράλληλα το «φυσικό», δηλαδή το αυτονόητο, του αποκλεισμού τους: όπως θα επισημάνει ο Α. Κουμουνδούρος, ακριβώς αυτή η διπλή «εξαιρέσεις», την οποία ουδείς έθετε υπό αμφισβήτηση παρά το γεγονός ότι δεν προβλεπόταν από το σχετικό άρθρο του Συντάγματος, αποδείκνυε περίτρανα ότι και αυτό «το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας» υπόκειται σε κάποιους περιορισμούς «θεωρηθέντας από την κοινωνίαν αναγκαιοτάτους διά την εξάσκησιν, προς το συμφέρον της πατρίδος».³² Έτσι επιχειρήθηκε να νομιμοποιηθεί η δυνατότητα επιβολής, παρά τη συνταγματική καθιέρωση της

30. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 168-174.

31. *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, 6/109 (28-1-1865), σ. 869 (συνεδρίαση της 22/10/1864).

32. *Ο.π.*, σ. 868 (πρβλ. και Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 213). Ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα από την αγόρευση του υπουργού Α. Κουμουνδούρου, ο οποίος επικαλείται και την εξαίρεση των κληρικών από το εκλογικό δικαίωμα, την οποία επίσης δεν αναφέρει η σχετική με την «καθολική ψηφοφορία» διάταξη του Συντάγματος, έχει ως εξής: «Ο κ. Μομφεράτος όστις υποστηρίζει την διάταξιν του Συντάγματος, τον ερωτώ, διατί παραδέχεται να εξαιρεθώσιν οι κληρικοί; Δεν είναι και ούτοι πολίται Έλληνες; Σας λέγω και ένα άλλο, διατί να μη θέσωμεν και τας γυναίκας; Βλέπετε, Κύριοι, ότι το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας, το οποίον παρεδόχθησαν αι νεώτεροι κοινωνίαι, υποβάλλεται εις περιορισμούς τινας, θεωρηθέντας από την κοινωνίαν αναγκαιοτάτους δια την εξάσκησιν, προς το συμφέρον της πατρίδος· διά τούτο, επαναλαμβάνω, γίνονται και διακρίσεις τας οποίας το Σύνταγμα δεν προβλέπει· ως π.χ. ως προς τας γυναίκας και τους παίδας τους οποίους το Σύνταγμα δεν εξαιρεί και μόλα ταύτα ημείς τους εξαιρούμεν. Εδώ με λέγουν, διότι δεν έχουν τον απαιτούμενον νουν να εξασκήσωσιν εν γνώσει τα δικαιώματά των, λέγω, μάλιστα. Νομίζω λοιπόν, ότι αυτός ο λόγος [ενν. που επικαλείται ο Μομφεράτος υπερασπιζόμενος τη διάταξη περί «καθολικής ψηφοφορίας»] εκλείπει».

«δημοκρατικής αρχής», τέτοιων περιορισμών με τη μορφή προσόντων του εκλογέως όπως η «ακίνητος ιδιοκτησία» και το «ανεξάρτητον επιτήδευμα», κατά τις διατυπώσεις του κυβερνητικού νομοσχεδίου· διατυπώσεις οι οποίες, αν περνούσαν αυτούσιες, όπως κι αν περνούσε η πρόταση περί εγγραμματοσύνης, ο αποκλεισμός δεν θα σταματούσε μόνον στους «ανέστιους», τους «επαίτας» και τους «εντελώς υπηρετικών βίον διάγοντας» (όπως ισχυρίζονταν οι οπαδοί αυτών των προτάσεων).³³ Αυτή η επίκληση των σιωπηρών, δηλαδή αυτονόητων, «εξαίρέσεων» των παιδιών και των γυναικών από το «καθολικό» εκλογικό δικαίωμα, ερχόταν να προσφέρει πειστικότερη αιτιολόγηση στο όλο εγχείρημα περιορισμού του ανδρικού εκλογικού σώματος, επαναφέροντας εμμέσως ως απολύτως προφανή τη λογική της ψήφου ως λειτουργίας: η άσκησή της δεν απέρρεε ούτε από την ιδιότητα του ανθρώπου ούτε από εκείνη της εθνικότητας (ούτε από την απλή κατοχή της ελληνικής ιθαγένειας σύμφωνα με τον συνταγματικό ορισμό του Έλληνα πολίτη).³⁴ Έτσι, όσο ευρεία και αν ήταν η ψήφος, δεν μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί λογικά, χωρίς να ανατρέψει ριζικά τους όρους της συζήτησης, ότι αποτελεί «κοινόν δίκαιον» κάθε ανθρώπου «ζώντος εν τη κοινωνία». Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι μια ακόμα φορά που η σχέση των γυναικών με τα πολιτικά δικαιώματα ετέθη στη Β' Εθνοσυνέλευση ήταν κατά τη διάρκεια της συζήτησης του Εκλογικού Νόμου, προκειμένου να αντικρουσθεί

33. Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, 171-174.

34. *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, *ό.π.*, σ. 867-868 (παρέμβαση βουλευτή Ζέρβα και αγόρευση Α. Κουμουνδούρου). Στην ίδια λογική, *πρβλ.* τις απόψεις των Η. Ζέγγελη και Διομήδους Α. Κυριακού σχετικά με το άρθρο 3 του Συντάγματος του 1864, το οποίο ορίζει την ιδιότητα του πολίτη βάσει της κατοχής της ελληνικής ιθαγένειας. Ο πρώτος αμφισβητεί την έννοια του πολίτη, όπως την ορίζει το εν λόγω άρθρο ή, ορθότερα, θεωρεί τον ορισμό πλημμελή, αφού το κριτήριο της «ελληνικής υπηκοότητας» δηλώνει «απλώς την ιδιότητα του μέλους του Έθνους», που απαντά «και παρά γυναίξί και παρ' ανηλίκους»· αλλά η έννοια του πολίτη προϋποθέτει την άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, το οποίο όμως υπόκειται σε περιορισμούς που εξαιρούν τους ανήλικους αλλά και τις γυναίκες (όπως θα δούμε πιο κάτω, ο Η. Ζέγγελης θεωρεί ότι οι σχετικές ρυθμίσεις εμπεριέχουν ως προσόν του εκλογέως και το φύλο). Ο δεύτερος δεν αμφισβητεί αλλά ερμηνεύει το άρθρο διακρίνοντας μεταξύ τους διαφορετικές όψεις της ιδιότητας του πολίτη, με το κεντρικό κριτήριο-παράδειγμα ηλικίας/φύλου, προκειμένου να αντικρούσει όσους επικαλούνται το άρθρο «υπολαμβάνοντες πάντα άνθρωπον κατάλληλον να καθέξη πολιτικήν τινά θέσιν»: το άρθρο κατοχυρώνει την «αστικήν και κοινωνικήν» ισότητα, εξασφαλίζοντας τα «δημόσια δικαιώματα», τα οποία «ανήκουν εις πάντας τους Έλληνας, άνευ διακρίσεως γένους και ηλικίας»· ως εκ τούτου καθίσταται προφανές ότι η διάταξη δεν αφορά και στα πολιτικά δικαιώματα, τα οποία άλλωστε ως «δημόσια λειτουργία» «απαιτούν ειδικών τινων ικανοτήτων», «εξεικονίζουσι την εξουσίαν» (και ρυθμίζονται από άλλες διατάξεις του Συντάγματος και από ειδικούς νόμους), και συνεπώς το άρθρο δεν κατοχυρώνει την «πολιτικήν» ισότητα, που είναι «σχετική»: Ηλίας Δ. Ζέγγελης, *Το εν Ελλάδι κρατούν κοινοβουλευτικόν δίκαιον*, τ. Α', Αθήνα 1906, σ. 109-110 και Διομήδης Κυριακού, *Ερμηνεία του Ελληνικού Συντάγματος*, τ. Α', Αθήνα 1904, σ. 27.

η επιμονή των οπαδών της «καθολικής ψηφοφορίας» να μην εισαχθούν διατυπώσεις εξαιρέσεων που θα παραβίαζαν τη συνταγματική της κατοχύρωση: η επιμονή τους αυτή ερχόταν σε σύγκρουση προς τον κοινό νομικό, εφόσον ουδείς διανοείτο ότι θα μπορούσαν να ψηφίζουν τα παιδιά και οι γυναίκες· κατά συνέπεια, κάθε άρνηση της προφανέστατης ανάγκης να υπάρχουν περιορισμοί του εκλογικού δικαιώματος, δεν οδηγούσε παρά στη λογική συνεπαγωγή ότι η ψήφος βασίζεται «επί των ψυχών» και «τότε πρέπει να έρχονται όλοι, μικροί και μεγάλοι, άνδρες και παιδιά, ίνα ψηφοφορήσωσιν».³⁵ Το ανορθολογικό όμως, εξυπακούεται, μιας τέτοιας εκδοχής, δεν έκανε άλλο από το να αποδυναμώνει κάθε εμμονή στην «καθαρότητα» των ίσων πολιτικών δικαιωμάτων, εν προκειμένω μεταξύ των ανδρών.

Μέσα στην ίδια στρατηγική που αποσκοπούσε στην αποδυνάμωση των επιχειρημάτων υπέρ της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας και στη νομιμοποίηση της λογικής της ψήφου ως «λειτουργίας», κείμενα συνταγματικού δικαίου προβάλλουν το «ισχυρότατον επιχείρημα» ότι αν «το εκλέγειν βουλευτάς» «ήτο ατομικόν δικαίωμα, έπρεπε να επεκταθή και εις τας γυναίκας, τας απολανούςας πάντων των αστικών δικαιωμάτων»· κατά συνέπεια, όταν δεν απαιτούνται «προσόντα του εντολέως», δεν πρέπει να αποκλείονται οι γυναίκες.³⁶ Ωστόσο το ζητούμενο δεν είναι η υποστήριξη των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών σε καθεστώς καθολικής ψήφου των ανδρών, αλλά η απονομιμοποίηση της τελευταίας: η παραπάνω λογική συνεπαγωγή αναδείκνυε με ενάργεια την ασυνέπεια και τη ρωγμή στη συνοχή του ιδεολογικού οικοδομήματος των οπαδών της «καθολικής ψηφοφορίας».³⁷ Υπόρρητα άλλωστε, το αυτονόητο της ισχύουσας ιεραρχίας των φύλων, η κατά την κοινή αντίληψη αναγωγή της ιεραρχίας αυτής σε μια σταθερή «φυσική» τάξη πραγμάτων, που μόνο εξωφρενική και

35. Βλ. παρέμβαση Ζέρβα, *Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, ό.π., σ. 867.

36. Δ. Κυριακού, ό.π., τ. Β', Αθήνα 1905, σ. 127. Ας σημειωθεί ότι η παραπάνω διατύπωση που υπογραμμίζεται από εμένα, δεν καθιστά σαφές αν ο Δ. Κυριακού εννοεί εδώ μόνο τις εκτός γάμου ενήλικες γυναίκες ή τις χήρες, των οποίων η αστική-νομική ικανότητα υφίστατο σαφώς λιγότερους περιορισμούς από εκείνη των εγγάμων, ή αν εννοεί τις ενήλικες γυναίκες συνολικά, θεωρώντας, όπως και άλλοι νομικοί της εποχής, ότι το ισχύον τότε οικογενειακό δίκαιο —τουλάχιστον ως προς το γράμμα του νόμου— μόνο ειδικώς έθιγε αυτή την ικανότητα των συζύγων και μητέρων (όπως π.χ. στην περίπτωση της προικιάς περιουσίας). Για το ρευστό καθεστώς της αστικής-νομικής ικανότητας των γυναικών στην Ελλάδα του 19ου αιώνα, το οποίο μπορούσε να καθορίζει και τοποθετήσεις στο θέμα της πολιτικής τους ικανότητας, αναφέρομαι διεξοδικότερα στο τελευταίο μέρος αυτής της εργασίας.

37. Πρβλ. Ε. Σ. Λυκούδης, *Εκλογικός Κώδικς*, ό.π., σ. 73: «Αν δε ο εκλογεύς ασκή ιδιον προσωπικόν δικαίωμα, και ουχί εντολήν, τότε οι ανήλικοι, αι γυναίκες και πάντες εν γένει οι μη δυνάμενοι να ασκήσωσι το δικαίωμα της ψήφου απ' ευθείας μένουσιν αναντιπροσώπευτοι; Το εκλέγειν όθεν είναι λειτούργημα [...]».

«γελοία» μπορούσε να εμφανίζει την ιδέα της συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική, συνηγορούσε υπέρ του μη ορθολογικού και αυθαίρετου της αντίληψης των πολιτικών δικαιωμάτων ως φυσικών και αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Τέλος, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι, εμμέσως πλην σαφώς, υποδεικνυόταν η εν δυνάμει απειλή της ισχύουσας ιεραρχίας των φύλων, εφόσον στην ακραία της συνέπεια η παραπάνω αντίληψη δεν θα οδηγούσε παρά στην επέκταση των δικαιωμάτων αυτών και στις γυναίκες: μήπως το ζήτημα δεν είχε τεθεί και στην πράξη —όπως υπενθυμίζεται με χαρακτηριστικές αναφορές στη Γαλλική Επανάσταση και σε κείμενα του 1848— σε δημοκρατικές επαναστατικές συγκυρίες;³⁸ Ας σημειωθεί άλλωστε ότι από το 1870 και εξής, αυτές οι επικλήσεις του δυτικού παραδείγματος προς αποφυγήν αρθρώνονται στο φόντο του οργανωμένου γυναικείου κινήματος για την ψήφο, ιδιαίτερα στις Η.Π.Α. και στην Αγγλία, όπου το κίνημα διαθέτει οπαδούς στον πολιτικό κόσμο και γνωρίζει ορισμένες, μεμονωμένες έστω, κατακτήσεις στον τομέα αυτό.³⁹

Τούτη τη διαφαινόμενη δυναμική στη Δύση επικαλείται στα 1874, θετικά όμως αυτή τη φορά, ο Ν. Ι. Σαρίπολος στη δεύτερη έκδοση της *Πραγματείας του συνταγματικού δικαίου*. Εκφράζοντας και αυτός το ρεύμα αμφισβήτησης της «αθρόας» απονομής της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας στην Ελλάδα (και της συνταγματικής της κατοχύρωσης), υποστηρίζει στο έργο του τη σταδιακή διεύρυνση του εκλογικού δικαιώματος με κριτήριο την εγγραμματοσύνη, ώστε της ψήφου των «αμυμόνων» να μην επικρατούν εκείνες των «χυδαίων και αμαθών».⁴⁰ Επαναπροσδιορίζοντας τους περιορισμούς του εκλογικού δικαιώματος

38. Βλ. ενδεικτικά, Δ. Κυριακού, *ό.π.*, τ. Β', σ. 127.

39. Αναφέρω ενδεικτικά τις πρωιμότερες εξ αυτών: στην Αγγλία, μετά την ευρεία καμπάνια των ετών 1865-1867, η οποία, εν όψει της εκλογικής μεταρρύθμισης, έφερε στο κοινοβούλιο το ζήτημα της γυναικείας ψήφου, κατοχυρώθηκε το 1869 η δημοτική ψήφος για τις γυναίκες αρχηγούς οικογενειών που είχαν τα ίδια περιουσιακά προσόντα με τους άνδρες εκλογείς ένα χρόνο αργότερα, μπορούσαν τόσο να ψηφίζουν όσο και να εκλέγονται στα τοπικά σχολικά συμβούλια, ολοκληρώνοντας έτσι ένα πρώτο βήμα θεσμικής εισόδου στην πολιτική. Την ίδια περίοδο στις Η.Π.Α., οι δύο μεγαλύτερες γυναικείες οργανώσεις για την ψήφο ξεκινούν συστηματική πίεση τόσο σε ομοσπονδιακό όσο και σε πολιτειακό επίπεδο, όπου η διενέργεια δημοψηφισμάτων σε 17 πολιτείες ως τις αρχές του 20ού αιώνα, έδωσε τα πρωτεία στην πολιτική χειραφέτηση των γυναικών στις πολιτείες του Κολοράντο και του Αϊντάχο, το 1893 και το 1896, αντίστοιχα. Τη μεγαλύτερη όμως αίσθηση στην κοινή γνώμη της Αμερικής αλλά και της Ευρώπης, προκάλεσε η εξαιρετικά πρώιμη κατοχύρωση της γυναικείας ψήφου σε δύο δυτικές περιοχές (όχι ακόμα πολιτείες) των Η.Π.Α., το Γουαϊόμινγκ, το 1869 και τη Γιούτα, το 1870. Βλ. σχετικά: Sandra Stanley Holton, «Women and the vote», στο June Purvis (επιμ.), *Women's History: Britain, 1850-1945*, University College London Press, Λονδίνο 1995, σ. 280-282 και Olive Banks, *Faces of Feminism. A Study of Feminism as a Social Movement*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1986, σ. 34-40 και 118-138.

40. Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία*, *ό.π.*, τ. Β', σ. 143-144.

που είχε θέσει στην πρώτη έκδοση της *Πραγματείας* το 1851,⁴¹ ο έλληνας συνταγματολόγος καταλήγει να προβάλλει την κατοχή απολυτηρίου δημοτικού σχολείου ως προϋπόθεση συμβατή, όπως πίστευε, με το σύνταγμα, η οποία θα εξασφάλιζε επωφελώς για τον «εκλογικόν σύλλογον» τη σταδιακή ενσωμάτωση σε αυτόν όλου του φάσματος των ασκούντων «έντιμον βιοποριστικόν έργον», ενώ η εμμονή του στον αποκλεισμό όσων δεν διαθέτουν «μόνιμον κατοικίαν», δηλαδή του ποικίλου κινητικού τμήματος του πληθυσμού, εκδηλώνει κατά τρόπο πιο άμεσο και απόλυτο τα ταξικά του κριτήρια.⁴² Ταυτόχρονα, μέσα σε αυτό το ιδεολογικό πλαίσιο, ο έλληνας συνταγματολόγος κάνει κυριολεκτικά στροφή στο ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών: υποστηρίζει τώρα την πολιτική τους ικανότητα, βάσει της αστικής-νομικής τους ικανότητας, ουσιαστικά δηλαδή βάσει της κατά νόμον περιουσιακής αυτοτέλειας της συζύγου, εφόσον βέβαια αυτή διέθετε προσωπική (μη προικιά) περιουσία ή εισόδημα. Έθετε έτσι με τρόπο πολύ πιο ρητό και ιδεολογικά συνεπή ως προς το φιλελευθερισμό του, τους οπαδούς της «πανδήμου ψηφοφορίας» ενώπιον των αντιφάσεων τους: «[...] επειδή η γυνή, είτε ως έχουσα ιδιοκτησίαν συνεισφέρει εις τα δημόσια βάρη, είτε ως εργάτις συντελεί εις την πρόοδον της κοινωνίας, επί τίνι λόγω αποστέρειν αυτήν ψήφου, καίπερ τοιαύτην έχοντος ανδρός ήττον

41. Αντίθετα προς την έκδοση του 1874, σε εκείνη του 1851 οι σχετικές με το «ανεξάρτητον» του επαγγέλματος, βλέπε του «φρονήματος», διατυπώσεις απέκλειαν ρητά από το εκλογικό σώμα, σύμφωνα άλλωστε και με τις ισχύουσες συνταγματικές ρυθμίσεις του 1844, τους υπηρέτες ως άμεσα εξαρτώμενους από τους κυρίους τους με τους οποίους και «συννοικούν»· εξάλλου, το τίμημα που ίσχυε σε άλλες χώρες δεν θεωρείται ως «αντιβαίνον προς την κοινήν των πολιτών ισότητα»: Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία του Συνταγματικού Δικαίου*, τ. Α', Αθήνα 1851, σ. 309-316.

42. Κατά το Σαρίπολο, και πολλούς άλλους συγχρόνους του, η εγγραμματοσύνη ήταν «ο μόνος εισαγωγίμος όρος εν τω εκλογικώ νόμω χωρίς του παραβλαφθήναι ποσώς» τη συνταγματική διάταξη περί «καθολικής ψηφοφορίας», ενώ δεδομένου ότι «η δημοτική εκπαίδευσις τοις πάσιν εστι προσιτή», ο όρος αυτός «αποβάλλει την κατά πρώτον φαινομένην όψιν του ολιγαρχικού»: *Πραγματεία* (1874), ό.π., σ. 167. Στην ουσία όμως, οι παλαιότερες τιμηματικές υφής διατυπώσεις του Σαρίπολου, συμπεκνώνονται τώρα στο προσόν της εγγραμματοσύνης, μειώνοντας δραστικά σε σχέση προς τις ισχύουσες συνταγματικές ρυθμίσεις το εκλογικό σώμα, παρά το γεγονός ότι η υπαρκτή δυναμική διάδοσης της στοιχειώδους εκπαίδευσης επέτρεπε την, έστω αργή, διεύρυνσή του. Ο Σαρίπολος δεν απέκλειε και την προσωρινή επιβολή τιμήματος, για το περιορισμένο διάστημα μιας δεκαετίας που θεωρούσε τότε υπεραρκέτο (!) για να γενικευθεί η στοιχειώδης εκπαίδευση στην Ελλάδα (ό.π., σ. 179). Και στις δύο εκδόσεις της *Πραγματείας*, σταθερά αποκλεισμένοι από το εκλογικό δικαίωμα ήταν οι «αλήτες» και οι «φυγόπονοι», αλλά και οι «νομάδες», πάσης φύσης μετακινούμενοι πληθυσμοί, που, κατά τον Σαρίπολο, μη συνδυάζοντας την ατομική ιδιοκτησία με τη μόνιμη εγκατάσταση, δεν συμμερίζονταν, όπως η «μέση τάξις των πολιτών», την ανάγκη διατήρησης της τάξης, αν δεν συνιστούσαν και απειλή γι' αυτήν: βλ. σχετικά την ανάλυση του Αθ. Μποχώτη, *Η ριζοσπαστική δεξιά*, ό.π.

μεν αυτής φορολογουμένου, έλαττον δε συντελούντος εις την ευημερίαν της πολιτείας;».⁴³

Η στάση αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί επαρκώς βάσει γενικών αναφορών στην πίστη του Ν. Ι. Σαρίπολου «στην ορθολογική και ηθική φύση του ανθρώπου»,⁴⁴ αφού η πίστη αυτή, παραδόξως, δεν είχε επιτρέψει νωρίτερα στο συνταγματολόγο να υιοθετήσει τις ίδιες απόψεις στο ζήτημα των πολιτικών, και όχι μόνο, δικαιωμάτων των γυναικών: στην πρώτη έκδοση της *Πραγματείας* του, ο συνταγματολόγος κατέτασσε τις γυναίκες μαζί με τα παιδιά μεταξύ εκείνων που, «κοινωνούντων μεν της κυριαρχίας αδυνατούντων δε να εκφέρωσιν γνώμην», χρειάζονται «εντολοδόχον» για την εκπροσώπηση των συμφερόντων τους.⁴⁵ Επίσης, λίγα χρόνια νωρίτερα, στο «Υπόμνημά» του για την εκπαίδευση που δημοσιεύτηκε το 1865, αμφισβητούσε για τα κορίτσια, ιδιαίτερα εκείνα των λιγότερο εύπορων οικογενειών, την αναγκαιότητα, άρα και το δικαίωμα, σε μια ανώτερη του δημοτικού σχολική ένταξη, εκφράζοντας όλα τα στερεότυπα της κινδυνολογίας που συνόδευε την εμφάνιση και ανάπτυξη του νεωτερικού αστικού θεσμού των «ανώτερων» (ιδιωτικών) παρθεναγωγείων, μοναδικής ωστόσο δυνατότητας για μια «μέση» γυναικεία εκπαίδευση.⁴⁶ Ο ίδιος

43. Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία* (1874), ό.π., σ. 160.

44. Αθ. Μποχώτης, ό.π.

45. Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία* (1851), ό.π., τ. Α', σ. 307. Σε άλλο σημείο (σ. 312) αναφέρει ως προσόν του εκλογέως το φίλο, δια στόματος όμως του «θερμοτάτου δημοκράτου» Λαμαρτίνου: «ανάρχη να ήναι ο εκλογεύς ανήρ καθ' όλην την έκτασιν και καθ' όλην την ευγενή της λέξεως ταύτης σημασίαν».

46. Είναι κυρίως οι ακραίες εκφράσεις αυτής της κινδυνολογίας στο Σαρίπολο, που έθεταν εν αμφιβόλω το δικαίωμα των γυναικών στη σχολική ένταξη: οδηγούμενος από το «αλάνθαστον συμπέρασμα ότι αι χειρότεροι σύζυγοι και μητέρες γίνονται εκείναι, όσαι εν τοις Παρθεναγωγείοις εξετράφησαν», καταλήγει ότι η αγωγή των κοριτσιών εν γένει πρέπει «ν' αρχίζει και να τελειώνει δια της διδασκαλίας του καθήκοντος». Όσο για τον κύριο στόχο της κριτικής του, τα κορίτσια μιας ταπεινότερης κοινωνικής καταγωγής που, έχοντας πρόσβαση στο θεσμό ως «εξωτερικές» (ή ως «υπότροφες» στην περίπτωση του παρθεναγωγείου-διδασκαλείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας), συνεκπαιδεύονταν με τα κορίτσια των ανώτερων τάξεων: απαξιώνοντας να «σπιλώσωσι τας εαυτών χείρας» που η «μακρά αχρηστία κατέστησεν αβροτέρας», «εώσαι χαίρειν τον οίκον τρέπονται αι πολλάί [...] εις τον άτιμον των εταιρών βίον»: Ν. Ι. Σαρίπολος, «Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί εκπαιδεύσεως προς τον επί της Παιδείας Υπουργόν», *Πανώρα ΙΣΤ'* (1865-1866) 110-112 (ολόκληρο το σχετικό απόσπασμα δημοσιεύεται στο: Ε. Φουρνάρη, *Εκπαίδευση και αγωγή*, ό.π., σ. 179-180). Μέσω αυτής της κινδυνολογίας, και κυρίως μέσω της καταγγελίας των πρακτικών κοινωνικής ανόδου, ο Σαρίπολος μπορούσε να νομιμοποιήσει το διακηρυγμένο στόχο του: την αναγκαιότητα περαιτέρω αναβάθμισης της «ανατροφής» των κοριτσιών, στους κόλπους όμως κυρίως της οικογένειας και υπό την επιτήρηση των μητέρων· τη μόνη λύση που θα μπορούσε να διαφυλάξει την ανάλογη προς την κοινωνική τους τάξη «δίαitan», κύριο διακύβευμα όλης αυτής της κριτικής, πιστεύω. Ίσως γι' αυτό δεν διστάζει, στη δεύτερη έκδοση της *Πραγματείας* του, στην οποία όπως είδαμε υπερασπί-

άνθρωπος υπεραμύνεται τώρα της πολιτικής ικανότητας των γυναικών, με μια αξιοσημείωτη «φιλογυνική» μεταστροφή, την οποία ίσως δεν επαρκούν να εξηγήσουν ούτε οι επαναπροσδιορισμοί των κριτηρίων του εκλογικού δικαιώματος που επιχειρεί ούτε οι εμφανείς «στρατηγικές» συνέπειες της ενσωμάτωσης των γυναικών στον «εκλογικόν του σύλλογον» — και των επιχειρημάτων που χρησιμοποιεί για να τη στηρίξει, στα οποία και επικεντρώνομαι εδώ. Απαιτεί ειδική βιογραφική έρευνα, που υπερβαίνει τους στόχους αυτής της εργασίας, και η οποία, ενσωματώνοντας μια συστηματική και σφαιρική ανάλυση της ιδεολογικο-πολιτικής φυσιογνωμίας του Ν. Ι. Σαρίπολου, θα μπορούσε ενδεχομένως να διερευνήσει αντιφάσεις αυτής της φυσιογνωμίας ή να απαντήσει σε ευρύτερα ερωτήματα που, κι αν γεννώνται από την ανάλυσή μου, εντούτοις δεν αποσαφηνίζονται επαρκώς. Πρέπει όμως να σημειωθεί εδώ ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1870, ο Ν. Ι. Σαρίπολος δημοσιεύει κι άλλα κείμενα με «φιλογυνικό» περιεχόμενο,⁴⁷ που, παρά την κριτική στον ανδρικό «δεσποτισμό», εναρμονίζονται σε γενικές γραμμές με τον παιδαγωγικό κανονιστικό λόγο της εποχής, ο οποίος, εκφράζοντας τις νέες ανάγκες και ευαισθησίες της αστικής ιδεολογίας, αναδεικνύει την αναγκαιότητα αναβάθμισης των οικιακών ρόλων των γυναικών, και της ιδιαίτερης παιδείας που θα τους επιτρέψει να εκπληρώσουν αποτελεσματικά αυτούς τους ρόλους. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς — με κάθε επιφύλαξη μελλοντικής έρευνας — ότι ο έλληνας συνταγματολόγος, υποστηρίζοντας τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, επιλέγει μια διαφορετική (από την κυρίαρχη) εκδοχή, για να υποστηρίξει την ίδια βασική ανάγκη εξορθολογισμού των έμφυλων σχέσεων μέσα στο ισχύον πρότυπο της αστικής οικογένειας: και τούτο, στο βαθμό που, όπως θα δούμε, η επιχειρηματολογία

ζεττα τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών, να περιλάβει, μαζί με το μεγαλύτερο μέρος του «Υπομνήματος», σχεδόν αυτούσια την κριτική στις ισχύουσες πρακτικές της γυναικείας εκπαίδευσης. Τώρα όμως έχει απαλείψει εντελώς ορισμένες εκφράσεις ακραίας κινδυνολογίας ή έχει απαλύνει άλλες: συγχρόνως, διευκρινίζει ότι το ζήτημα των ίσων δικαιωμάτων των δύο φύλων «δείται φιλοσοφικής μελέτης», ότι το εξετάζει σε άλλο σημείο του έργου του, και ότι, εφόσον αλλάξουν τα κοινωνικά δεδομένα, όλες οι ιδέες του περί εκπαίδευσεως του «άρρενος φύλου», «αι αυταί και περί το θήλυ την εφαρμογήν έξουσιν»: *Πραγματεία*, ό.π., τ. Δ', Αθήνα 1785, σ. 378.

47. Στα κείμενα αυτά, στα οποία μάλιστα παραπέμπει στην *Πραγματεία*, δεν εξετάζει την ισοπολιτεία των φύλων. Ελέγχοντας ιστορικές όψεις της γυναικείας υποτέλειας, επικρίνει τον εγωϊστικό «δεσποτισμό» των ανδρών, αντίθετο τόσο προς το φυσικό δίκαιο όσο και προς τα σχετικά ανθρωπιστικά διδάγματα της (ιουδαιο)χριστιανικής παράδοσης, η οποία, με αυτό το κριτήριο, συνιστά την κατεξοχήν αφετηρία της πορείας προς την πρόοδο του δυτικού πολιτισμού: Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, «Σχεδιάσμα περί της κατά διαφόρους τόπους και χρόνους καταστάσεως της γυναικός», περ. *Αθήναιον*, τ. Α' (1872), Αθήνα 1873, σ. 53-69 και 130-139· του ίδιου, *Περί του παρελθόντος και του μέλλοντος της ελευθερίας*, Αθήνα 1872.

του υπέρ της ψήφου των γυναικών, όχι μόνο αποσκοπεί στην ανάδειξη της συμβατότητάς της με τους καθιερωμένους γυναικείους ρόλους, αλλά αποδίδει σε αυτή την ψήφο, πλάι σε κείνη του συζύγου, μια δυνατότητα αποτελεσματικότερης, δηλαδή ηθικότερης, εκπροσώπησης της «κοινής» οικογενειακής υπόθεσης και ταυτόχρονα μια διάσταση αναμόρφωσης των συζυγικών σχέσεων μέσα στην ισχύουσα έμφυλη οικογενειακή ιεραρχία· και δι' αυτών, μια διάσταση ηθικοποίησης ευρύτερα του εκλογικού σώματος, ζήτημα κρίσιμο σε καθεστώς «πανδήμου ψηφοφορίας».⁴⁸

Ανεξάρτητα πάντως από το αν η «φιλογυνική» αυτή μεταστροφή μπορεί να εναρμονίζεται κατά τρόπο πειστικό με την ευρύτερη ιδεολογία του Ν. Ι. Σαρίπολου, στο εγχείρημά του μπορεί κανείς να διακρίνει μια δυναμική πολιτικής σκοπιμότητας, πρώιμη και περιθωριακή ακόμα τότε, σύμφωνα με την οποία η επέκταση του δικαιώματος της ψήφου σε ορισμένες κατηγορίες γυναικών θα μπορούσε να λειτουργήσει ως «θεραπευτικό» μέσο των «δεινών» της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας. Είναι άλλωστε ενδεικτικό ότι η δεύτερη έκδοση της *Πραγματείας* έγινε σε μια συγκυρία κατά την οποία ο έλληνας συνταγματολόγος είχε εκτιμήσει ότι η κοινοβουλευτική πλειοψηφία που διέθετε ο πολιτικός του «προστάτης» Δημήτριος Βούλγαρης επέτρεπε τη σύγκληση εθνοσυνέλευσης για την αναθεώρηση του συντάγματος και την άμεση θεραπεία των παραπάνω αλλά και άλλων συνταγματικών «δεινών».⁴⁹ Αν όμως το εν λόγω εγχείρημα του Ν. Ι. Σαρίπολου έχει μια ιδιαίτερη σημασία, που κατεξοχήν μας ενδιαφέρει εδώ, είναι ότι μην διστάζοντας, αντίθετα προς την πλειοψηφία των ομοϊδεατών του, να διατυπώσει ρητά ως πρόβλημα τον αποκλεισμό των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα σε καθεστώς «καθολικής ψηφοφορίας», ακριβέστερα ως αδικία που δεν μπορεί να στηριχθεί ορθολογικά, συνέβαλε καθοριστικά στην ανάδειξη και αποσαφήνιση του προβλήματος. Με αυτή την οπτική επιχειρούμε εδώ μια εκτενέστερη αναφορά στην επιχειρηματολογία του έλληνα συνταγματολόγου, σε σχέση με μια βασική πηγή της, ορισμένες ιδέες

48. Έχει άλλωστε επισημανθεί, αν και χωρίς να συσχετισθεί με την υπεράσπιση της γυναικείας ψήφου, ότι κατά τον Σαρίπολο, η κρίσιμη αυτή ανάγκη ηθικοποίησης του λαού, με άλλα λόγια η οικείωση με το σεβασμό στην ιεραρχική οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων, επιφορτίζει με έναν ισχυρό πολιτικό-διαπαιδαγωγικό ρόλο το σχολείο και την εκκλησία, δηλαδή τον δημοδιδάσκαλο και τον κληρικό, αλλά και το βασικό θεσμό διατήρησης της συνοχής της κοινότητας, την οικογένεια: Αθ. Μποχώτης, *ό.π.*

49. Αθ. Μποχώτης, *ό.π.* Είναι γνωστές οι συντηρητικές αντιλήψεις του Ν. Ι. Σαρίπολου σε ορισμένα ζητήματα, όπως η υποστήριξη μιας κληρονομικής βασιλείας με ισχυρό έλεγχο στην εκτελεστική εξουσία ως κεντρικής ενοποιητικής και σταθεροποιητικής λειτουργίας στο κοινοβουλευτικό καθεστώς ή η απόρριψη της ύπαρξης της «μονήρους» και εκλεγμένης Βουλής (*ό.π.*)· άλλωστε, στη Β' Εθνοσυνέλευση, είχε εκφραστεί υπέρ των εκτεταμένων προνομίων του Στέμματος και της ύπαρξης Γερουσίας ή (ελλείψει αυτής) της ίδρυσης Συμβουλίου της Επικρατείας: Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 134, 137-138, 164.

του άγγλου φιλόσοφου Τζον Στιούαρτ Μιλ, γνωρίζοντας εντούτοις πως οποιαδήποτε απόπειρα σύγκρισης των ιδεών αυτών με τις επαναδιατυπώσεις του Ν. Ι. Σαρίπολου, ανοίγει σύνθετα ζητήματα, στα οποία δεν είναι δυνατόν να εμβυθύνουμε εδώ.⁵⁰

«Επί τίνι λόγῳ ἀποστερεῖν αὐτὴν ψήφου;»

Ὡς βασικό γενικό ἐπιχείρημα ὑπὲρ των πολιτικῶν δικαιωμάτων των γυναικῶν, ο Ν. Ι. Σαρίπολος προβάλλει αφενός τη διευρυνόμενη συμμετοχή των γυναικῶν στην εργασία, στη μόρφωση και ἐν γένει στην κοινωνική πρόοδο. Αφετέρου, την κατοχή ιδιοκτησίας και τη —νομική προφανώς— δυνατότητα να τη διαχειρίζονται ελεύθερα, ὄχι μόνο οι ἀνύπανδρες ἢ οι χήρες, ἀλλὰ και οι ἑγγαμεις, εφόσον διαθέτουν ἐξώπροικη περιουσία ἢ εἰσοδήματα. Ὅλα αὐτά κατὰ τον ἑλληνα συνταγματολόγο δηλώνουν ὅτι στις σύγχρονες κοινωνίες ἔχουν πλέον διαμορφωθεί οι προϋποθέσεις ὥστε και οι γυναῖκες, ὅπως ακριβῶς και οι ἄνδρες, να ἀναπτύσσουν ἄμεσο ενδιαφέρον για την πολιτική· συνεπώς, ἀναρωτιέται, για ποῖό λόγο να μην ἀπολαμβάνουν και αὐτές της ιδιότητος του πολίτη;⁵¹ Μέσα ἀπὸ μια επιχειρηματολογία που ἀντλείται, ἀκόμα και σε ἐπίπεδο φραστικῶν διατυπώσεων, ἀπὸ ἐκείνη του Τζον Σ. Μιλ στο *Περὶ ἀντιπροσωπευτικῆς κυβέρνησης*,⁵² ἡ «ἀποκατάστασις» των γυναικῶν στα πολιτικά δι-

50. Γενικότερα για την υποδοχή των ιδεῶν του άγγλου φιλόσοφου στην Ελλάδα, ὅπως αὐτὴ ἐκφράστηκε κυρίως κατὰ τη Β' Εθνοσυνέλευση, βλ. Paschalis M. Kitromilides, «European Political Thought in the Making of Greek Liberalism: The Second National Assembly of 1862-1864 and the Reception of John Stuart Mill's Ideas in Greece», *Parliaments, Estates and Representation* 8/1 (Ιούνιος 1988) 11-21.

51. «[...] τυγχάνει γὰρ ἡ νυν γυνὴ μάλλον ελευθερίῳ ἀγωγῆς καὶ οσημέραι οὐ μόνον χρήσιμον ἀλλὰ καὶ ἐνεργόν τῆς κοινωνίας μέλος γίνεταί· ἔχει γὰρ ιδιοκτησίαν, κόρη δὲ ἢ χήρα ελευθέρως διαχειρίζεταί αὐτήν, ὡς καὶ ἑγγαμὸς εἴαν μὴ προικῶα ἡ, συγγράφει, διδάσκει, συναναστρέφεται μετὰ των ἀνδρῶν καὶ ὡς εἰπεῖν ἀπ' αὐτῆς διαπλάττονται τῆς κοινωνίας τὰ ἤθη καὶ οἱ τρόποι. Εἰ δὲ ταῦτα, ἄρα καὶ ἐνδιαφέρεται ἀμέσως εἰς τὰ τῆς πολιτείας· εἰ δ' ἐνδιαφέρεται, τίνος ἔνεκεν ἀπείργειν αὐτὴν των κοινῶν καὶ μὴ μεταδιδόναι των τῆς πόλεως ὅπως γέννηται ἀληθῶς πολίτις;»: Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία* (1874), ὁ.π., σ. 157-158.

52. Πρβλ. μια ἀνάλογη διατύπωση του Μιλ: «No one now holds that women should be in personal servitude; that they should have no thought, wish or occupation [...]. It is allowed to unmarried, and wants but little of being conceded to married women, to hold property, and have pecuniary and business interests, in the same manner as men. It is considered suitable and proper that women should think, and write and be teachers. As soon as these things are admitted, the political disqualification has no principle to rest on»: John Stuart Mill, «Considerations on Representative Government», στο *Collected Works of John Stuart Mill*, XIX/2, University of Toronto Press, Τορόντο 1977, σ. 479.

καιώματα προβάλλει αισιόδοξα ως αναπόφευκτη δυναμική της συνεχούς και ορθολογικής ανάπτυξης των σύγχρονων κοινωνιών· της ίδιας ανάπτυξης που επέτρεψε να γίνει πραγματικότητα «πάσα μεγαλόφρων και φιλόανθρωπος ιδέα» η οποία «ως γελοία εκρίθη» όταν για πρώτη φορά διατυπώθηκε, όπως η κατάργηση των θεσμοθετημένων διακρίσεων λόγω κοινωνικής καταγωγής ή η κατάργηση του δουλεμπορίου: σε αυτή την εξελικτική αντίληψη και πίστη στην πρόοδο, βασίζεται λοιπόν η πεποίθηση ότι κι αν σήμερα «τοιιάυτα λέγοντες μεταλαμβάνομεν του γελοίου», «έχομεν άρα δι' ελπίδος, ότι ου μη παρέλθη μία γενεά και αι γυναίκες κοινωνήσουσι των ίσων πολιτικών δικαιωμάτων προς τους άνδρας».⁵³

Ωστόσο, ο Ν. Ι. Σαρίπολος, υποστηρίζοντας και στην περίπτωση των γυναικών την «ουχί αθρόαν» απόδοση της ψήφου, εισάγει μια άλλου τύπου αντισυνταγματική προϋπόθεση, την τμηματική της απόδοση: όπως δηλώνει ρητά, η αρχή θα έπρεπε να γίνει από τις δημοτικές εκλογές· ενδεχομένως και από τις χήρες ή «τας από της πατρικής εξουσίας χειραφέτους ενηλίκους κόρας», όπως ίσως αφήνει να διαφανεί, επικαλούμενος εδώ⁵⁴ ως παράδειγμα την αποτυχημένη απόπειρα του 1867 στην Αγγλία, πρωτοστατούντος του βουλευτή τότε Τζ. Σ. Μιλλ, να επεκταθεί το δικαίωμα ψήφου σε αυτές ακριβώς τις κατηγορίες γυναικών, τις μόνες που, βάσει του βρετανικού οικογενειακού δικαίου, διέθεταν την ίδια με τους άνδρες εκλογείς ικανότητα κατοχής περιουσίας, στο καθεστώς τιμηματικής ψηφοφορίας που ίσχυε στη χώρα αυτή.⁵⁵

53. Ν. Ι. Σαρίπολος, *ό.π.*, σ. 161 (η υπογράμμιση είναι του κειμένου). Αν η αντίληψη για τη νομοτελειακή εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών προς την πρόοδο στηρίζεται αυτή την πεποίθηση, δεν αποκλείει αντίστροφα, όπως συμβαίνει και στη σκέψη του Μιλλ, την αποτίμηση αυτής της εξέλιξης με βασικό κριτήριο το βαθμό ελευθερίας των γυναικών. Αξίζει ίσως να σημειωθεί ότι ο Σαρίπολος εφαρμόζει αυτό το κριτήριο στον τρόπο που εξετάζει «το παρελθόν και το μέλλον της ελευθερίας» σε ομώνυμη ομιλία του στον Φιλολογικό Σύλλογο «Παρνασσό», αφιερώνοντας ένα σημαντικό μέρος της όλης ομιλίας στο ζήτημα της υποτέλειας των γυναικών, της οποίας «λείψανα» διακρίνει και στο σύγχρονο πολιτισμό: «Πώς δε δυνάμεθα ημείς έτι και σήμεραν ειπείν, ότι ακριβώς αντελήφθημεν της εννοίας τί εστιν ισότης, τί δ' ελευθερία ενώ και εν τω καθ' ημάς πολιτισμώ λείψανα πολλά του παρελθόντος σώζονται έτι και νυν; Ανοίξατε, όσοι είσθε νομικοί, ανοίξατε τας βίβλους των νόμων· τί εν αυτοίς ευρίσκετε; Ο άνήρ αναγράφεται κύριος του οίκου, η γυνή κηρύττεται υποτεταγμένη εις τον άνδρα, η γυνή απόλυσι και αυτό το γενέθλιον αυτής όνομα και προσλαμβάνει το του ανδρός αυτής, και τούτο εις πτώσιν γενικήν ωσει ην κτητικόν τι του ανδρός η εαυτής ύπαρξις και προσωπικότης. Αλλ' ίσως είπητέ μοι, έρχεσαι λοιπόν να κηρύξης την απελευθέρωσιν των γυναικών; (ίλαρότης) Έρχεσαι να ζητήσης να δώσωμεν εις την γυναίκα, τα αυτά δικαιώματα τα οποία έχομεν και ημείς; Κύριοι, διατί όχι;!»: Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, *Περί του παρελθόντος και του μέλλοντος της ελευθερίας*, *ό.π.*, σ. 13-14 (οι υπογραμμίσεις είναι του κειμένου).

54. Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία* (1874), *ό.π.*, σ. 161 (υποσημ. ζ).

55. Σύμφωνα με το αγγλικό εθιμικό δίκαιο και τη μακρά παράδοση του δόγματος

Απηχώντας, όπως ήδη διαφάνηκε, τη σχετική δυτική συζήτηση, ο Ν. Ι. Σαρίπολος, επιχειρεί να αναιρέσει τα επιχειρήματα που υποστηρίζουν την πολιτική ανικανότητα των γυναικών. Ανάλογα με το επιχείρημα στο οποίο απαντά, άλλοτε επικαλείται την αφηρημένη φυσική ισότητα των ανθρώπων (για να τονίσει ότι η σωματική διαφορά δεν μπορεί να αποτελεί κριτήριο αποκλεισμού), άλλοτε την ωφελιμιστική προστατευτική θεμελίωση των πολιτικών δικαιωμάτων, ενώ δεν απουσιάζει και η επίκληση του ηθικοποιητικού ρόλου των γυναικών. «Ανάξιον κρίνομεν αναιρέσεως», δηλώνει, το επιχείρημα περί διανοητικής κατωτερότητας των γυναικών: ένα τέτοιο επιχείρημα, ορίζοντας τη σωματική-ψυχική διαφορά με όρους κατωτερότητας (θα επανέλθουμε σε αυτό), οδηγεί αναγκαστικά στην απορριπτέα πλέον θεωρία «περί το φύσει ελεύθερον και φύσει δούλον» του Αριστοτέλη. Τον φιλόσοφο ελέγχει άλλωστε εξ αρχής ο Ν. Ι. Σαρίπολος και ως προς το αναπόδεικτο του αξιώματος ότι η γυναίκα έχει «άκυρον» το «βουλευτικόν».⁵⁶ Αλλά και το επιχείρημα ότι η γυναίκα θα εκπέσει «της εαυτής αξίας», εάν αναμειχθεί στα πολιτικά πάθη και «καταβή εις των φατριών τους διαπληκτισμούς», δεν ευσταθεί επίσης: αυτό το επιχείρημα είναι της ίδιας φύσης με τον ανυπόστατο και γελοίο ισχυρισμό «ασιανού» ότι αν η γυναίκα εμφανισθεί μπροστά σε άνδρες χωρίς την καλύπτρα του προσώπου, θα αποβάλει και την αρετή της.⁵⁷ Από την επιχειρηματολογία του Σαρίπολου δεν απουσιάζει η αντιπαράθεση της οπισθοδρομικής Ανατολής προς τη φωτισμένη Δύση: εδώ τα ήθη των γυναικών είναι «αχνότερα», ενώ ο δυτικός πολιτισμός είναι εκείνος που ιστορικά, κυρίως με την εξάπλωση του

της *coverture*, η νομική υπόσταση της παντρεμένης γυναίκας υπάγεται πλήρως σε εκείνη του άντρα της (*feme covert*), στερώντας της κάθε ικανότητα να κατέχει περιουσία για λογαριασμό της, να συνάπτει συμβόλαια κλπ. Σε ουσιαστική ισχύ στο αγγλικό δίκαιο ως το τέλος περίπου του 19ου αιώνα, το καθεστώς της *coverture* όρθωνε έναν σχεδόν ανυπέρβλητο φραγμό στο ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων των Αγγλίδων, εφόσον όλες ανεξαιρέτως οι παντρεμένες γυναίκες εκ προοιμίου δεν θα μπορούσαν να έχουν ψήφο κάτω από οποιοδήποτε σύστημα βασιζόταν στο προσόν της κατοχής περιουσίας, όπως ήταν το βρετανικό ως τις αρχές του 20ού αιώνα. Η ενσωμάτωση ή όχι των παντρεμένων γυναικών στο αίτημα για ψήφο στις γυναίκες στάθηκε βασικό δίλημμα του φεμινιστικού κινήματος στη Βρετανία κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, αντικείμενο διαμάχης στους κόλπους του κινήματος, ενώ έθετε με τον πλέον επείγοντα τρόπο την ανάγκη ταυτόχρονης μεταρρύθμισης της νομικής θέσης των γυναικών μέσα στην οικογένεια: Sandra Stanley Holton, «Women and the vote», ό.π., σ. 280-285. Για τα ζητήματα αυτά όπως εκφράστηκαν στην πρώτη μεγάλη καμπάνια για τη γυναικεία ψήφο των ετών 1865-1867, βλ. ειδικότερα Jane Rendall, «The citizenship of women and the Reform Act of 1867», στο Catherine Hall - Keith McClelland - Jane Rendall (επιμ.), *Defining the Victorian Nation. Class, Race, Gender and the British Reform Act of 1867*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2000, σ. 119-178.

56. Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία* (1874), ό.π., σ. 155-156, 160.

57. Ό.π., σ. 160.

χριστιανικού ανθρωπισμού, μετέβαλε τη θέση των γυναικών και οδήγησε στην ανάδειξη του εξανθρωπιστικού ρόλου του γυναικείου φύλου, από το οποίο «διαπλάττονται της κοινωνίας τα ήθη και οι τρόποι».⁵⁸ Μα ακριβώς, κατά τον Ν. Ι. Σαρίπολο, το «σπουδαίον» του ρόλου των γυναικών στην ιδιωτική σφαίρα όχι μόνο δεν είναι ασυμβίβαστο με την ενασχόλησή τους με την πολιτική, αλλά επιβάλλει, αντίθετα, την ανάγκη «σπουδαίας» ανατροφής· αυτή η ανατροφή όμως δεν μπορεί να αποκτηθεί χωρίς η γυναίκα να είναι κάτοχος της ίδιας ελευθερίας με τον άνδρα· αν όμως κατέχει μια τέτοια ελευθερία —κι εδώ προκύπτει το άλλο βασικό ερώτημα που τίθεται—, πώς δεν θα διαθέτει πολιτικά δικαιώματα;⁵⁹

Ο Ν. Ι. Σαρίπολος, παρουσιάζοντας τη θέση των «συνηγόρων» της γυναικείας ψήφου, ουσιαστικά επικαλείται την αντίληψη του Τζ. Σ. Μιλλ για τη σημασία της καθολικής ψηφοφορίας όπως διατυπώνεται στο *Περί αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης*: «Αι γυναίκες ως και οι άνδρες [...] χρήζουσι των πολιτικών δικαίων ου μόνον προς το άρχειν, αλλά και προς το μη άρχεσθαι κακώς».⁶⁰ Με αφετηρία αυτή την «αρνητική» σύλληψη των πολιτικών δικαιωμάτων ως αναγκαίων σε όλους/όλες φραγμών στην αυθαιρεσία της εξουσίας, ο έλληνας συνταγματολόγος, ακολουθώντας την πορεία σκέψης του άγγλου στοχαστή στο παραπάνω έργο, επικεντρώνεται στην αναίρεση ενός από τα πλέον δημοφιλή στην Ευρώπη της εποχής επιχειρήματα κατά της ψήφου των γυναικών: εκείνου που θεωρεί ότι στην ισχύουσα πραγματικότητα εξάρτησης οι γυναίκες δεν μπορεί παρά να είναι «απλάι μηχαναί ψηφοφορούσαι» υπό την εξουσία των ανδρών συγγενών τους. Επιλέγοντας και επαναδιατυπώνοντας ορισμένα στοιχεία της επιχειρηματολογίας του Μιλλ, ο Ν. Ι. Σαρίπολος υποστηρίζει ότι και αυτή η απόπειρα χειραγώγησης της ψήφου των γυναικών, στο βαθμό που η ψήφος γίνεται αντικείμενο συζήτησης στους κόλπους της οικογένειας, θα έχει θετικά αποτελέσματα τόσο για τη σχέση των φύλων όσο και για την πολιτική: αν οι γυναίκες έχουν πολιτικά δικαιώματα, οι άνδρες θα αναγκάζονται να τις αντιμετωπίσουν ισότιμα, «χρήζοντες της ψήφου αυτών, επομένως και ήττον δεσποτικώς πολιτευθήσονται προς τας οικείας γυναίκας»· αν η ανάγκη αυτή θα συμβάλει στον περιορισμό του συζυγικού δεσποτισμού σε βάρος των γυναικών, οι άνδρες αντίστοιχα, συζητώντας και προσπαθώντας να πείσουν τις εξίσου ενδιαφερόμενες για την πολιτική συζύγους τους, «σωφρονέστερον χρήσονται τη ψήφω», ιδιαίτερα καθώς η τελευταία δεν θα είναι πλέον

58. 'Ο.π., σ. 157-158.

59. 'Ο.π., σ. 156-157.

60. 'Ο.π., σ. 159. Πρβλ. τη διατύπωση του Μιλλ: «Men, as well as women, do not need political rights in order that they may govern, but in order that they may not be misgoverned»: John Stuart Mill, «Considerations on Representative Government», ό.π., σ. 480.

ατομική-ανδρική υπόθεση, αλλά «κοινή αμφοτέροις», βλέπε *οικογενειακή*. Εξ-άλλου, ακόμα κι αν μέσα από το διάλογο, δεν υπερισχύσει η ηθική χρήση της ψήφου και για τους δύο, η «διαφθορά» της ψήφου του ενός θα αντισταθμισθεί από την αντίθετη ψήφο του άλλου. Τέλος, «αι ηθικαί ευθύναι, ας αμοιβαίως υφέξουσιν», θ' αναμορφώσουν τις «διαθέσεις» και των δύο, και ιδιαίτερα των γυναικών: διότι αν οι γυναίκες αποκτήσουν «άμεσον» το ενδιαφέρον «εις τα συμφέροντα τη οικογενεία», θα μεταβληθεί «επ' αγαθόν» η μέχρι τώρα βλαβερή έμμεση και συγχρόνως ανεύθυνη επιρροή των γυναικών επί των ανδρών.⁶¹

Είναι εμφανές εδώ ο διαπαιδαγωγητικός ρόλος και η ηθικοποιητική λειτουργία της πολιτικής συμμετοχής, τόσο στο ατομικό όσο και στο συλλογικό επίπεδο. Η τελευταία αυτή διάσταση είναι άλλωστε πολύ σημαντική στη σκέψη του Τζ. Σ. Μίλλ, ο οποίος και σε άλλα σχετικά κείμενα υπογραμμίζει ότι εξασφαλίζοντας την ψήφο στις γυναίκες, προσφέροντάς τους δηλαδή το κίνητρο να ενδιαφερθούν για τα συμφέροντα «που είναι κοινά σε όλους, εκείνα που αφορούν στη χώρα τους και στη βελτίωση της ανθρωπότητας», η κοινωνία θα βγει διπλά ωφελημένη: θα μειωθεί δραστικά η κυριαρχούμενη από το στενό εγωιστικό συμφέρον επιρροή που ήδη πολλές γυναίκες ασκούν μέσω των συζύγων τους, ενώ παράλληλα θα αυξηθεί η ανιδιοτέλεια και η ηθική υπευθυνότητα συνολικά του εκλογικού σώματος.⁶² Κινούμενες σε αυτό το γενικό πλαίσιο, οι διατυπώσεις του Ν. Ι. Σαρίπολου διαφέρουν εντούτοις από εκείνες του Μίλλ. Καταρχήν, εμφανίζονται εδώ αποσπασματικά, αποκομμένες από την ευρύτερη σκέψη του Μίλλ, κυρίως από τη συνολική κριτική που ο φιλόσοφος ασκεί στη «σκληριά» των γυναικών στο πλαίσιο του γάμου, ιδιαίτερα στο πιο γνωστό σχετικό του έργο, *The Subjection of Women* (1869).⁶³ Αλλά οι διατυπώσεις του έλληνα συνταγματολόγου διαφοροποιούνται και από εκείνες του πρωτοτύπου από το οποίο αντλούν την έμπνευσή τους. Στο *Περί αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης*, ο διαπαιδαγωγητικός ρόλος της πολιτικής συμμετοχής, από τη μια πλευρά αναπτύσσεται με μια ιδιαίτερη έμφαση στην απελευθερωτική δυναμική της ψήφου για τις γυναίκες ως αυτοπροσδιοριζόμενα υποκείμενα, ικανά να σκεφθούν για τον εαυτό τους,⁶⁴ διάσταση που απουσιάζει από την

61. Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία* (1874), ό.π., σ. 159-160 (η υπογράμμιση είναι δική μου).

62. J. S. Mill, ό.π., σ. 480-481. Για τα σχετικά επιχειρήματα του Μίλλ, βλ. ειδικότερα: Susan Moller Okin, *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, Πρίνστον 1992 (7η έκδ.), σ. 224-225.

63. Για μια ανάλυση αυτού του έργου, στο ευρύτερο πλαίσιο της σκέψης του Μίλλ, βλ. ιδιαίτερα: Mary Lindon Shanley, «The subjection of women», στο: John Skorupski (επιμ.), *The Cambridge Companion to Mill*, Cambridge University Press, Κάμπριτζ 1998, σ. 396-422.

64. J. S. Mill, ό.π., σ. 479-481. Σύμφωνα με την ανάλυση του Μίλλ, ακριβώς αυτή η δυνατότητα να δράσουν οι γυναίκες στον εξωτερικό κόσμο ανεξάρτητα από το σύζυγο,

επιχειρηματολογία του Ν. Ι. Σαρίπολου. Από την άλλη πλευρά, κεντρική αιχμή στην επιχειρηματολογία του Μίλλ είναι, όπως ήδη διαφάνηκε, η εξοικείωση των γυναικών με την αρχή του δημόσιου συμφέροντος («public principle»). Αυτό όμως όχι μόνο δεν εκλαμβάνεται ως ισοδύναμο προς την οικογενειακή υπόθεση, αλλά αντιπαράτίθεται σαφώς προς τους «πειρασμούς» τόσο του προσωπικού όσο και του οικογενειακού συμφέροντος, προς την «κοσμική ματαιοδοξία της οικογένειας» («worldly vanity of the family»), στην οποία και λόγω παιδείας, είναι κατεξοχήν προσκολλημένη η γυναίκα: πολύ περισσότερο που, κατά τον Μίλλ, και αυτή η πλειοψηφία των ανδρών δύσκολα μπορεί να αρθεί υπεράνω του άμεσου συμφέροντος και να συλλάβει το γενικό καλό, προστιτό ουσιαστικά σε μια φωτισμένη ελίτ.⁶⁵

Επαναδιατυπώνοντας το επιχείρημα του Μίλλ, και συνεπώς παράγοντας ένα διαφοροποιημένο αποτέλεσμα, ο λόγος του Ν. Ι. Σαρίπολου αναδεικνύει, επίσης με διαφορετικούς όρους, κάτι περισσότερο από τον διαπαιδαγωγητικό ρόλο της πολιτικής συμμετοχής: χωρίς να αμφισβητείται το θεσμικό και το νοστορπικό-ηθικό οικοδόμημα της ανδρικής κυριαρχίας στο πλαίσιο του γάμου και της οικογένειας —όπως αντίθετα συμβαίνει στη σκέψη του άγγλου φιλόσοφου, παρά την απροθυμία του να αμφισβητήσει και τον ισχύοντα έμφυλο καταμερισμό της εργασίας στην οικογένεια—,⁶⁶ η απόδοση ψήφου στις γυναί-

ακόμα κι αν οι ίδιες δεν θελήσουν να την αξιοποιήσουν, θα υψώσει την αξιοπρέπεια και αξία τους στα μάτια ενός «άξεστου» («vulgar») άνδρα, κάτι εξαιρετικά σημαντικό, όταν, στο πλαίσιο των υφιστάμενων σχέσεων κυριαρχίας στην οικογένεια, ο τελευταίος μπορεί να οικειοποιηθεί πλήρως την κοινωνική ύπαρξη της γυναίκας. Έτσι, η πολιτική συμμετοχή των γυναικών προβάλλεται ως ρήγμα στην ιεραρχική σχέση των συζύγων, ως βασικό όπλο ενάντια στις αυθαιρεσίες της οικογενειακής εξουσίας. Η απελευθερωτική διάσταση της ψήφου στάθηκε κεντρικό επιχείρημα του Μίλλ, όταν, κατά την εκλογική μεταρρύθμιση του 1867, υποστήριξε τη γυναικεία ψήφο: βλ. M. Lindon Shanley, «The Subjection of Women», ό.π., σ. 410.

65. Σύμφωνα με τον Μίλλ, το ατομικό δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού και της πλήρους ελευθερίας επιλογής, δεν μπορεί να διαχωρισθεί από το ευρύτερο πρόταγμα ανάπτυξης και προόδου των ανθρώπινων κοινωνιών. Εκτός από την άμεση ατομική ωφέλεια λοιπόν, αυτό το πρόταγμα του συλλογικού καλού επιβάλλει να αρθούν όλα τα θεσμικά εμπόδια που θέτουν φραγμούς στην ατομική ανάπτυξη και ελευθερία, ακόμα κι αν ο ελευθερούμενος «δεν επιθυμεί να βαδίσει» (J. S. Mill, ό.π., σ. 480). Όπως έχει υποστηριχθεί, είναι αυτή η υπαγωγή της ατομικής ελευθερίας στην υπηρεσία της προόδου που οδηγεί τη σκέψη του Μίλλ σε «μια ιεραρχική αντίληψη που εξαρτά το εύρος της ελευθερίας, και ιδιαίτερα της πολιτικής ελευθερίας, από το βαθμό του “πολιτισμού” ή της εκπαίδευσης των ατόμων, των κοινωνικών στρωμάτων, των λαών»: «John Stuart Mill (1806-1873)», στο Françoise Collin - Evelyne Pisier - Eleni Varikas, *Les femmes, de Platon à Derrida. Anthologie critique*, Plon, Παρίσι 2000, σ. 505. Εδώ άλλωστε εδράζεται ο πολλαπλά αναβαθμισμένος ρόλος τον οποίο ο Μίλλ επιφυλάσσει στις «φωτισμένες μειοψηφίες» στο πλαίσιο της αντιπροσωπευτικής του πολιτείας.

66. Για τα όρια του φεμινισμού του Μίλλ, βάσει διαφορετικών αναλύσεων που έχουν

κες εμφανίζεται ως αγωγός για τον εξορθολογισμό αυτής της κυριαρχίας και, σε αυτό πάντα το ιεραρχικό πλαίσιο, για την αναμόρφωση των οικογενειακών ηθών και των συζυγικών σχέσεων· αλλά, ταυτόχρονα, και για την αναμόρφωση της πολιτικής, αφού η τελευταία, διά της συμμετοχής των γυναικών σ' αυτήν, (επαν)ορίζεται ως κοινή-οικογενειακή και όχι ατομική-εγωϊστική υπόθεση (των ανδρών). Έτσι, δια των γυναικών η πολιτική διεισδύει στη σφαίρα του ιδιωτικού για να εξομαλύνει (και όχι να διαταράξει όπως ισχυρίζονταν οι πολέμιοι της γυναικείας ψήφου) τις οικογενειακές σχέσεις, ενώ η εξομάλυνση των ιδιωτικών σχέσεων εμφανίζεται ως παράγοντας εξυγίανσης της πολιτικής. Στο πλαίσιο αυτών των επανορισμών, που ταυτίζουν το «κοινό» συμφέρον με το «οικογενειακό», το δίλημμα της ανταγωνιστικής σχέσης ανάμεσα στην αρχή του γενικού συμφέροντος και σε εκείνη του αυτοπροσδιορισμού των ατομικών αναγκών που χαρακτηρίζει τη φιλελεύθερη σύλληψη της πολιτικής, μοιάζει να «επιλύεται» με την απόδοση πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, ενδυναμώνοντας το όλο εγχείρημα· και προσδίδοντας βέβαια ισχυρότερη ιδεολογική νομιμοποίηση στην υπεράσπιση των πολιτικών δικαιωμάτων (μέρους) των γυναικών.

Στη σκέψη του Μίλλ, η θετική διάσταση της διεισδυσής της πολιτικής, δια των γυναικών, στις οικογενειακές σχέσεις, δεν προέρχεται από καμία ταύτιση του κοινού με το οικογενειακό συμφέρον, αλλά απορρέει πρωτίστως από την αφύπνιση της αρχής του γενικού συμφέροντος στις γυναίκες και, δι' αυτών, την ενίσχυσή του και στους άνδρες. Παράλληλα, η εξομάλυνση των οικογενειακών σχέσεων ως αποτέλεσμα της κατοχής ψήφου από τις συζύγους προϋποθέτει μια αναγκαία επιταγή αυτοπροσδιορισμού απέναντι στην ανδρική εξουσία, η οποία απουσιάζει από την επιχειρηματολογία του Σαρίπολου, ενώ η εξίσου ισχυρή σημασία που της αποδίδεται από τον Μίλλ, διατηρεί αμείωτη ακριβώς αυτή την ένταση μεταξύ ατομικού και γενικού συμφέροντος· γενικού συμφέροντος, που σύμφωνα με τον Μίλλ και μια ολόκληρη παράδοση σκέψης, είναι κατεξοχήν προσιτό στις φωτισμένες μειοψηφίες.⁶⁷

επιχειρηθεί, βλ. ενδεικτικά: Susan Moller Okin, *ό.π.*, σ. 226-230· Jean Bethke Elshtain, *Public Man, Private Woman. Women in Social and Political Thought*, Princeton University Press, Πρίνστον 1993 (2η έκδ.), σ. 132-146· Christine di Stefano, *Configurations of Masculinity*, Cornell University Press, Ιθάκη 1991, σ. 144-186· «John Stuart Mill (1806-1873)», στο Françoise Collin - Evelyne Pisier - Eleni Varikas, *ό.π.*, σ. 501-511.

67. Έχει ίσως μια σημασία να επισημανθεί εδώ ο ρόλος των «φωτισμένων μειοψηφιών» στο *Περί αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης*, και ο οποίος συγκεκριμενοποιείται σε σειρά προτάσεων που διαφοροποιούν τον Μίλλ από άλλους *philosophic radicals* της εποχής του και από την ωφελιμιστική παράδοση του «κάθε άτομο και ψήφος» (όπου όμως οι γυναίκες δεν συμπεριλαμβάνονταν σε αυτό το αξίωμα): αναφέρομαι εδώ στα περί πολλαπλής ψήφου ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο (για την ακρίβεια βάσει της απασχόλησης,

Ο Ν. Ι. Σαρίπολος ολοκληρώνει την επιχειρηματολογία του, θέτοντας το τρίτο από τα βασικά ερωτήματα που συνθέτουν το πρόβλημα του αποκλεισμού των γυναικών από την ψήφο, ιδιαίτερα στην περίπτωση που αυτή εκλαμβάνεται ως φυσικό-ατομικό δικαίωμα: εάν, παρά την ορθολογικότητα των παραπάνω επιχειρημάτων, επιμένει κανείς στον αποκλεισμό αυτό, τότε πού αλλού μπορεί να στηρίξει λογικά αυτή την άποψη «πλην ή εις την διαφοράν περί τας δυνάμεις του σώματος και της ψυχής;».⁶⁸ Χωρίς να μπαίνει στη συζήτηση περί έμφυλης διαφοράς, ο Ν. Ι. Σαρίπολος κηρύσσει δια στόματος του Μίλλ —και όλης της σχετικής παράδοσης— πολιτικά ασήμαντες («insignifiantes») τις σωματικές διαφορές του φύλου, αλλά και της φυλής, ακριβώς όπως θεωρούνται πολιτικά μη σημαντικές οι διαφορές του «αναστήματος και του χρώματος των τριχών».⁶⁹

Η περίπτωση του Ν. Ι. Σαρίπολου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αναδεικνυει —με τον πιο συγκροτημένο για τα ελληνικά δεδομένα της εποχής του τρόπο— ότι η ευρύτερη λογική της ψήφου ως λειτουργίας που απαιτεί εγγυήσεις για τη «σώφρονα» χρήση της, μπορούσε να αποτελέσει βασική οδό για την υποστήριξη των πολιτικών δικαιωμάτων μιας ταξικά προσδιορισμένης κατηγορίας γυναικών: αντίθετα, για την (εκλογική) δημοκρατία το δί-

ελλείψει άλλου κριτηρίου διακρίβωσης του μορφωτικού επιπέδου), στα σχετικά με ένα εκλογικό σύστημα αναλογικής εκπροσώπησης των μειοψηφιών ή ακόμα στα σχετικά με τη μεταβίβαση μέρους των νομοθετικών πρωτοβουλιών του εκλεγμένου κοινοβουλίου σε διορισμένη επιτροπή εμπειρογνομόνων. Από την ίδια άλλωστε λογική διαπνέεται και η άποψη του για τον, μεσοπρόθεσμο έστω, αποκλεισμό των μη εγγραμμάτων από το δικαίωμα ψήφου (μαζί με δύο ακόμα αποκλεισμούς: όσων δεν πλήρωνα άμεσους φόρους και όσων ζούσαν από παροχές κοινωνικής πρόνοιας), θέση που δύσκολα μοιάζει πειστική, δεδομένης της πεποίθησης του ίδιου ότι η πολιτική συμμετοχή έχει καίριο παιδαγωγικό χαρακτήρα, αλλά και ότι καμιά ομάδα δεν μπορεί με ασφάλεια να αναθέσει την υπεράσπιση των συμφερόντων της σε μια άλλη ομάδα (για τα ζητήματα αυτά σε σχέση προς τον τρόπο που ο Μίλλ αντιλαμβάνεται τη δημοκρατία και την ισότητα, βλ. ενδεικτικά: C. L. Ten, «Democracy, socialism, and the working classes», στο John Skorupski (επιμ.), *The Cambridge Companion to Mill*, ό.π., σ. 372-395· πρβλ. C. B. Macpherson, *Η ιστορική πορεία της φιλελεύθερης δημοκρατίας*, μτφρ. Ελένη Κασίμη, Γνώση, Αθήνα 1994 (2η έκδ.), σ. 80-97). Αυτό που θα ήθελα να επισημάνω εδώ είναι ότι ενδεχομένως αυτό το έντονο ρεύμα διανοητικού ελιτισμού που διαπερνά ευρύτερα τη σκέψη του Μίλλ, αυτονομημένο προς άλλα στοιχεία αυτής της σκέψης, αποτελεί ισχυρό μέσο αποδοχής και επιλεκτικής βέβαια, οικειοποίησής της από περιβάλλοντα πολιτικής σκέψης στην Ελλάδα με συντηρητικότερα χαρακτηριστικά, όπως εκείνης του Ν. Ι. Σαρίπολου. Εξάλλου, σε ό,τι αφορά τη Β' Εθνοσυνέλευση, η επίκληση ορισμένων από τις παραπάνω προτάσεις του Μίλλ από πολέμιους της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας, προκειμένου να μετριαστούν οι συνέπειες από τη συνταγματική της κατοχύρωση, έχει επισημανθεί, αν και δεν έχει αξιοποιηθεί συστηματικά αυτή η επισήμανση: βλ. P. M. Kitromilides, «European Political Thought», ό.π., σ. 17.

68. Ν. Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία* (1874), ό.π., σ. 160.

69. Ό.π., σ. 159 (υποσημ. γ [β]).

λημμα έμπαινε με πιο απόλυτους όρους: ναι ή όχι σε όλες τις γυναίκες. Ο τύπος της επιχειρηματολογίας του έλληνα συνταγματολόγου άφηνε να αναδειχθεί πληρέστερα το βασικό ζήτημα: ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα, ιδιαίτερα στη δημοκρατική αντίληψη της ψήφου ως ατομικού-φυσικού δικαιώματος, δεν μπορούσε να νομιμοποιηθεί παρά μόνο με όρους έμφυλης κατηγοριοποίησης: ενοποιώντας τις γυναίκες στη βάση των ιδιοτήτων του φύλου, ορίζοντάς τις πρωτίστως στη βάση της διαφοράς τους προς τους άνδρες· μιας διαφοράς, που, όπως θα δούμε, στα πρότυπα της δυτικής νεωτερικότητας, επανερμηνευόταν με αφετηρία τις λιγότερο ή περισσότερο έκδηλες σωματικές διαφορές. Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο πάντως, οι αποσπασματικές έστω αναφορές στη γυναικεία ψήφο που εξέτασαμε, αναδεικνυαν την αντίφαση ανάμεσα στην επικράτηση της αρχής της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας αφενός και τον αποκλεισμό των γυναικών αφετέρου, αντίφαση, η οποία, ανεξάρτητα από το πώς μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ιδεολογικά από τους αντιπάλους αυτής της αρχής, δεν μπορούσε να μείνει ανατιολόγητη. Παρακολουθώντας ενδεικτικά την απόπειρα της επιστήμης του συνταγματικού δικαίου στην Ελλάδα να αιτιολογήσει τον αποκλεισμό των γυναικών από την πολιτική, μπορούμε να δούμε τις δυναμικές επαναπροσδιορισμού της σχέσης των φύλων που υπόρρητα έστω εμπεριείχε το εγχείρημα αυτό.

«Εις την φύσιν ταύτης απάδει η πρόσκτησις πολιτικών δικαίων»: από το «νομικό» επίχειρημα της εξάρτησης, στο «βιολογίζον» της γυναικείας φύσης

Μολονότι ούτε το Σύνταγμα του 1864 ούτε οι εκλογικοί νόμοι εμπεριείχαν κάποια διάταξη που να ορίζει ρητά ως προσόν το ανδρικό φύλο, μια κατηγορία επιχειρημάτων αποπειράται να αποδώσει τέτοια πρόθεση είτε στο «γράμμα του νόμου», εφόσον η λέξη «πολίτης» και όλες οι σχετικές διατυπώσεις είναι στο αρσενικό γένος, είτε εν γένει στο «πνεύμα» του πολιτεύματος.⁷⁰ Αυτό το

70. Ε. Σ. Λυκούδης, *Εκλογικός κώδικς*, ό.π., σ. 184-185 και Η. Δ. Ζέγγελης, *Το εν Ελλάδι κρατούν*, ό.π., σ. 99-101. Την ίδια πρόθεση αποδίδει στο Σύνταγμα και στον Εκλογικό Νόμο, εφόσον οι λέξεις «πολίτης», «δημότης», «βουλευτής» απαντούν στο αρσενικό γένος, και ο Γ. Χοϊδάς, όχι όμως για να υπερθεματίσει του αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτική, αλλά για να τον κατακρίνει: μεταξύ των ελάχιστων υποστηρικτών των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών ακόμα και στα τέλη του 19ου αιώνα, ο Γ. Χοϊδάς, αντίθετα από τους παραπάνω συντηρητικούς συγγραφείς, υποστηρίζει ότι το προσόν του ανδρικού φύλου δεν είναι «γενικώς αποδεκτόν», ενώ θεωρεί αναχρονιστικό το πνεύμα που διέπει τα σύγχρονά του πολιτικά συστήματα στο ζήτημα αυτό, αντιπαράθετοντας τη μεταβολή της κοινωνικής θέσης των γυναικών στις σύγχρονες κοινωνίες και, ως εκ τούτου, την κινητικότητα που, στην καμπή του αιώνα, σημειώνεται σε νομοθεσίες δυτικών χωρών γύρω από τα πολιτικά τους δικαιώματα. Επικαλούμενος λοιπόν, όπως είχε πράξει νωρίτερα και ο Ν. Ι. Σαρίπολος, τη δυναμική της προόδου, χαρακτηρίζει τη στέρηση των πο-

«πνεύμα»), όπως έχει επισημανθεί, συνάγεται έμμεσα:⁷¹ μέσα από καθιερωμένες παραδοχές που επικαλούνται την ισχύουσα ιεραρχία ανάμεσα στα φύλα και τους οικιακούς ρόλους των γυναικών, παραδοχές που συνήθως διανθίζονται και από τις αναγκαιές επικλήσεις του προγονικού κανονιστικού προτύπου, όπως αυτό αποτυπώνεται στη ρήση του Αριστοτέλη περί «βουλευτικού ακύρου» των γυναικών. Αυτές οι παραδοχές άλλωστε επιτρέπουν ώστε συχνά να μην συζητείται καν η απουσία από τις νομικές διατάξεις του προσόντος του (ανδρικού) φύλου: απλώς, ο περιοριστικός όρος της ηλικίας τον οποίο ρητά ο νόμος ορίζει, επεκτείνεται και στο φύλο, ανάγοντας σε αυτονόητο κανονιστικό πρότυπο τις αντικειμενικές συνθήκες αποκλεισμού των γυναικών από την πολιτική συμμετοχή στα αντιπροσωπευτικά καθεστώτα. Έτσι, η συνήθης ουδετερότητα των σχετικών ορισμών μπορεί να εγκαταλείπεται και το πολιτικό σύστημα να καθορίζεται κατά τρόπο ρητό με βάση την έκταση της ανδρικής πολιτικής συμμετοχής: κατά τον Θ. Ν. Φλογαίτη (που υποστηρίζει τη συνταγματική κατοχύρωση της αρχής της καθολικής ψηφοφορίας), δεδομένου ότι «εν ουδεμιά δε των αντιπροσωπευτικών επικρατειών απενεμήθη μέχρι του νυν το εκλογικόν δικαίωμα εις τας γυναίκας και τους ανηλίκους», το σύστημα εκείνο στο οποίο «ψηφοφορεί μεγάλη μερίς του λαού» αποκαλείται «καθολική ή πάνδημος ψηφοφορία», εν αντιθέσει προς την «περιορισμένην ψηφοφορίαν» όπου η «μερίς» αυτή είναι «μικρά».⁷²

Οι γυναίκες μαζί με τα παιδιά αποτελούν εξ αρχής μια ιδιαίτερη κατηγορία την οποία δεν μοιάζει καν να αφορά η συζήτηση περί δικαιωμάτων. Η στάση αυτή γίνεται πιο εμφανής όταν η πολιτική ανικανότητα των γυναικών αιτιολογείται με βάση τις περιορισμένες αστικές τους ελευθερίες. Είναι κοινός ιστοριογραφικός τόπος ότι ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα θεωρήθηκε «φυσική» συνέπεια της εξαρτημένης θέσης τους μέσα στην οικογένεια, της οποίας άλλωστε κεφαλή ήταν κατά νόμο ο άνδρας, πατέρας ή σύζυγος. Είναι επίσης γνωστό ότι σε ολόκληρο το δυτικό κόσμο, η αντίληψη και επιχειρηματολογία για την πολιτική ανικανότητα των γυναικών τροφοδοτήθηκε σταθερά από την επίκληση της νομικά εξαρτημένης θέσης τους

λιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες όχι μόνο αναχρονιστική, αλλά «άδικον» και «παράλογον». Αντίθετα όμως από τον Σαρίπολο, ο Γ. Χοϊδάς υποστηρίζει τη διπλή φύση της ψήφου, τόσο ως λειτουργίας όσο και ως δικαιώματος, και, σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο —αντίθετα και από τους υπόλοιπους συγγραφείς της εποχής που υποστηρίζουν αυτή τη θέση—, υπεραμύνεται των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, χωρίς να θέτει αντι-συνταγματικούς περιορισμούς: Γεώργιος Π. Χοϊδάς, *Περί πολιτείας και της μορφής αυτής ιδία της ελληνικής*, Αθήνα 1894, σ. 185, 193-194, 207.

71. Βλ. το σχετικό κεφάλαιο του Γ. Σωτηρέλη, *ό.π.*, σ. 211-219.

72. Θεόδωρος Ν. Φλογαίτης, *Εγχειρίδιον συνταγματικού δικαίου*, Αθήνα 1879, σ. 201-203.

στους κόλπους της οικογένειας, αναπόσπαστο μέρος της ισχύουσας κοινωνικής σχέσης των φύλων, αλλά και κοινή βάση των νεότερων οικογενειακών δικαιών, είτε αυτά επαναδιατύπωναν αρχές του ρωμαϊκού δικαίου είτε βασίζονταν (και) σε εθιμικές αρχές.⁷³ Εδώ όμως εγείρονται ορισμένα ζητήματα, ιδιαίτερα για την ελληνική περίπτωση, τα οποία θα πρέπει, έστω εν τάχει, να τεθούν.

Καταρχήν, μολονότι οι γυναίκες, σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε, δεν είχαν το δικαίωμα να παρουσιάζονται ως μάρτυρες ή ένορκοι στο δικαστήριο, ενώ αμφισβητούμενη ήταν και η νομική τους ικανότητα να συνάπτουν έγκυρα συμβόλαια, το βασικό νομικό πρόβλημα δεν αφορούσε την αστική ικανότητα των γυναικών εν γένει, αλλά, όπως και ευρύτερα στο δυτικό κόσμο, εκείνη των παντρεμένων γυναικών.⁷⁴ Ως εκ τούτου, το επιχείρημα που συνέδεε την πολιτική με την αστική ανικανότητα των γυναικών, προϋπέθετε μια πολύ γενικευτική προσέγγιση, η οποία δεν λάμβανε υπόψη ούτε υπαρκτές διαφοροποιήσεις στα αστικά δικαιώματα μεταξύ των ενηλίκων γυναικών ούτε οποιαδήποτε δυναμική εξέλιξης στο ζήτημα αυτό. Γι' αυτό άλλωστε, το εν λόγω επιχείρημα, το οποίο επιπλέον επέμενε να παρακάμπτει την κατά το ρωμαϊκό δίκαιο ικανότητα των έγγαμων γυναικών να κατέχουν αυτόνομα εξώπροικη περιουσία και εισοδήματα, δεν ήταν γενικά αποδεκτό από νομικούς της εποχής, όπως ήδη διαφάνηκε.⁷⁵ Αν όμως το επιχείρημα αυτό ήταν ιδιαίτερα αξιόμαχο, τούτο οφείλεται αφενός στην αυτονόητη τάνυση του γυναικείου φύλου με την επιλογή του γάμου και της οικογένειας, στο πλαίσιο της οποίας δημιουργείται το ιδιαίτερο θεσμικό καθεστώς της γυναικείας εξάρτησης. Αφετέρου, στο γεγονός ότι στην Ελλάδα ειδικότερα, το θεσμικό αυτό καθεστώς παραμένει ιδιαίτερα ασαφές και ρευστό ως τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα, ως την ψήφιση δηλαδή του Αστικού Κώδικα το 1946, με αποτέλεσμα να του αποδίδονται χαρακτηριστικά που δεν απορρέουν αναγκαστικά από το γράμμα του νόμου, αλλά συνιστούν μάλλον εκτεταμένες κοινωνικές πρακτικές,⁷⁶ συμβατές βέβαια με το πνεύμα του νόμου, την παντοδύναμη και στο ρωμαϊκό δίκαιο αρχή της «υπεροχής» του συζύγου. Από αυτή την άποψη τέλος, η όποια ελληνική ιδιοτυπία μοιράζεται με όλα τα νεότερα ευρωπαϊκά οικογενειακά δίκαια, τη θεμελιακή αυτή αρχή της ανδρικής υπεροχής: αντλώντας τις ρίζες της από τη ρωμαϊκή

73. Nicole Arnaud-Duc, «Les contradictions du Droit», στο Georges Duby - Michelle Perrot (επιμ.), *Histoire des femmes en Occident*, τ. IV: Geneviève Fraisse - Michelle Perrot (επιμ.), *Le XIXe siècle*, Plon, Παρίσι 1991, σ. 102-103.

74. Ό.π. Για το ζήτημα αυτό στην ελληνική περίπτωση και για σχετική βιβλιογραφία, βλ. ιδιαίτερα Ε. Avdela, «Between Duties and Rights», ό.π.

75. Βλ. λόγου χάριν την επιχειρηματολογία του Ν. Ι. Σαρίπολου υπέρ της γυναικείας ψήφου ή ακόμα την επίκληση του Διομήδους Κυριακού «εις τας γυναίκας τας απολαουσας πάντων των αστικών δικαιωμάτων» που αναφέραμε εδώ.

76. Ε. Avdela, ό.π.

έννοια της *fragilitas* του γυναικείου φύλου, η αρχή αυτή ορίζει τη συζυγική εξουσία ως καθήκον «προστασίας ενός ανηλίκου»,⁷⁷ επιβάλλοντας συνακόλουθα εκείνο της «υπακοής» της συζύγου στην εξουσία που την προστατεύει, είτε το καθήκον αυτό δηλώνεται ρητά, όπως π.χ. στο Γαλλικό Αστικό Κώδικα, είτε όχι, είτε εκφράζεται με τη μορφή γενικών διατάξεων είτε προσδιορίζεται μόνο επί «ειδικών θεμάτων», όπως στην περίπτωση του (βυζαντινο)ρωμαϊκού δικαίου που ίσχυε στην Ελλάδα.⁷⁸ Όποιες λοιπόν κι αν ήταν οι ακριβείς νομικές εκφράσεις, νομολογικές εφαρμογές, ερμηνείες ή συνέπειες της αρχής αυτής στα διάφορα οικογενειακά δίκαια, μια βασική νομικής φύσης ιδέα φαίνεται να τα συνέχει: η ιδέα μιας γυναίκας η οποία κατέχει δικαιώματα αλλά δεν μπορεί να τα ασκήσει, παρά μόνο υπό τη διεύθυνση του συζύγου.⁷⁹ Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι αυτή η ιδέα, αυτή η «λεπτή» νομική διάκριση ανάμεσα στην κατοχή ενός δικαιώματος και στην άσκησή του, τροφοδοτώντας συσταλτικές ερμηνείες της αστικής ικανότητας των παντρεμένων γυναικών, διαμόρφωνε συνακόλουθα και καθιστούσε αξιόμαχο το (νομικό) επιχείρημα της πολιτικής τους ανικανότητας.

Μπορούμε επίσης να κατανοήσουμε πώς το παραπάνω ζήτημα γίνεται πιο σύνθετο στην ελληνική περίπτωση, όπου, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και μέχρι το 1946, η νομική θέση των γυναικών, χωρίς να υποστεί ριζικές μεταβολές, παρουσιάζει χαρακτηριστική ρευστότητα και αμφισημία, καθώς προσδιορίζεται από ένα «αμάλγαμα» τοπικών εθίμων, ρωμαϊκού και βυζαντινού δικαίου, αλλά και μοντέρνας νομολογίας.⁸⁰ Αν οι ηγεμονικοί νομικοί

77. N. Arnaud-Duc, «Les contradictions du Droit», ό.π., σ. 103.

78. Βλ. Κωνσταντίνος Β. Δεμερτζής, *Σύστημα αστικού δικαίου. Οικογενειακόν δίκαιον*, Αθήνα 1935, σ. 106-107. Όπως επισημαίνει χαρακτηριστικά η N. Arnaud-Duc, το νεότερο δυτικό δίκαιο, επιτείνοντας τις αντιφάσεις, αποφεύγει να διακηρύξει απερίφραστα την αρχή της υπεροχής του συζύγου· έτσι τη νομιμοποιεί στη βάση «μιας φυσικής κατωτερότητας που δεν υπάρχει παρά στις παντρεμένες γυναίκες!»: N. Arnaud-Duc, «Les contradictions du Droit», ό.π.

79. Ό.π., σ. 103, 111. «Ηπειρωτική» ευρωπαϊκή ιδέα η παραπάνω, μπορούσε και να απουσιάζει εντελώς, όπως στην ιδιαίτερη περίπτωση του αγγλικού εθιμικού δικαίου και του δόγματος της *coverture* το οποίο αναφέραμε (βλ. εδώ, υποσημείωση 55), σύμφωνα με την οποία, η νομική υπόσταση της παντρεμένης γυναίκας απορροφάται πλήρως από εκείνη του άντρα της: ό.π., σ. 111.

80. E. Avdela, «Between Duties and Rights», ό.π. Παρά τις επίσημα διακηρυγμένες προθέσεις, από την πρώτη κιόλας δεκαετία του ανεξάρτητου κράτους, για επικείμενη σύνταξη Αστικού Κώδικα, αυτό δεν πραγματοποιήθηκε πριν το 1946, διατηρώντας για πάνω από μια εκατονταετία την «προσωρινότητα» της αρχικής σχετικής ρύθμισης (1835), σύμφωνα με την οποία «οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων» (τους οποίους περιλαμβάνει η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου) επέιχαν θέση αστικού νόμου, ενώ αναγνωριζόταν η υπεροχή των τοπικών εθίμων, όπου αυτά είχαν επικρατήσει: βλ. σχετικά Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, «Εισαγωγή», στο *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου Πρόχειρον Νόμων ή Εξά-*

κύκλοι των «ρωμαϊστών» (υπό την επίδραση των Γερμανών Πανδεκτιστών) επέβαλαν την πρωτοκαθεδρία του ρωμαϊκού δικαίου,⁸¹ μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι κοινωνικές πρακτικές δεν έπαυαν να καθορίζονται συχνά από τη μακρά διάρκεια των τοπικών συνηθειών. Το ιδιαίτερα σύνθετο στην ελληνική περίπτωση ζήτημα της νομικής θέσης των γυναικών στο γάμο και την οικογένεια, αφορά ειδική έρευνα που δεν εμπίπτει στο αντικείμενό μας. Εκείνο που θέλουμε να θέσουμε εδώ ως υπόθεση για μελλοντική έρευνα, αναγκαία όμως για την ανάπτυξη της προβληματικής μας, είναι ότι σε αυτό το καθεστώς ρευστότητας, διαμορφώνονται πραγματικότητες που μπορεί να διαφοροποιούνται ή και να αντιβαίνουν προς την «καθαρότητα» των δικαιικών πηγών που προβάλλουν τα διάφορα *Συστήματα* (συγγράμματα) «ρωμαϊκού οικογενειακού δικαίου», ενώ η ακριβής νομική φύση και έκταση των δικαιωμάτων των γυναικών μέσα στο γάμο μπορεί να ερμηνεύονται βάσει υπαγωγών σε κοινωνικές πρακτικές, καταγιασμένες αυτές από τη συνήθεια και όχι βάσει των διατάξεων των παραπάνω πηγών.⁸²

Η περίπτωση της περιουσιακής σχέσης των συζύγων είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα. Από το σύστημα χωρισμού των περιουσιών των συζύγων που ισχύει στο ρωμαϊκό δίκαιο απορρέει το «απόλυτον αξίωμα» ότι με το γάμο, καμιά μεταβολή δεν επέρχεται στην περιουσιακή αυτοτέλεια των συζύγων (είτε μεταξύ τους είτε έναντι τρίτων)· κατά συνέπεια, «εις τον άνδρα ουδεμία επιτρέπεται ανάμιξις εις την διοίκησιν της [εξωπροίκου] περιουσίας της συζύγου του», η οποία και διατηρεί «αμείωτον την προς δικαιοπραξίαν ικανότητά της».⁸³

βιβλος, επιμ. Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης, Δωδώνη - Ε. Κ. Λάζος, Αθήνα 1971, σ. ργ'-ρδ'.

81. 'Ο.π., σ. ρζ'-ρι'.

82. Για το ζήτημα αυτό και κυρίως για τον τρόπο που, δεδομένης αυτής της ρευστότητας, οι πρώτες εκπρόσωποι της γυναικείας αμφισβήτησης στην Ελλάδα, στα τέλη του αιώνα, επαναπροσδιόρισαν τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις τους στο πλαίσιο της οικογένειας και απέναντι γενικότερα στην κοινότητα, προκειμένου να διεκδικήσουν αστικά και κοινωνικά δικαιώματα, βλ. Ε. Avdela, *ό.π.*

83. Κ. Β. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 124. Βλ. επίσης: Κ. Δεμερτζής, «Τα δικαιώματα της γυναικός εν τη οικογενεία», περ. *Ελληνίς* (15-12-1933), σ. 234-240. Όπως επισημαίνεται από σύγχρονους ερευνητές των νεότερων ευρωπαϊκών οικογενειακών δικαίων, αντίθετα από το καθεστώς της «κοινοκτημοσύνης» —ένα σύνολο εθιμικών πρακτικών γερμανικής έμπνευσης, σύμφωνα με το οποίο τα αγαθά και των δύο συζύγων, κατά το μάλλον ή ήττον, συνενώνονται υπό τη *διοίκηση του άνδρα*— εκείνο του χωρισμού των περιουσιών των συζύγων, που αντλεί τις ρίζες του από το ρωμαϊκό δίκαιο, αναγνωρίζει σαφώς την περιουσιακή αυτονομία της συζύγου, με ένα πλήθος όμως «προφυλάξεων» που συχνά διαμορφώνουν μια διαφορετική πραγματικότητα· εξάλλου, και στα δύο συστήματα, η έκταση των εξουσιών του άνδρα πάνω στην περιουσία της γυναίκας και τα δικαιώματα της τελευταίας ποικίλλουν και, βέβαια, επέρχονται μεταβολές, χωρίς ωστόσο να διασαλευθεί, πριν τις σύγχρονες μεταρρυθμίσεις των οικογενειακών δικαίων, το θεμελιακό σχήμα εξάρτησης-προστασίας των γυναικών στο πλαίσιο του γάμου: N. Arnaud-Duc, «Les contradictions du Droit», *ό.π.*, σ. 110-111.

Βάσει αυτών των αρχών, όπως επισημαίνεται από συγγράμματα οικογενειακού δικαίου, ακόμα κι αν η γυναίκα αναθέσει τη διοίκηση της εξωπροίκου περιουσίας της στον άνδρα, πράγμα που δεν αποκλείεται από το ρωμαϊκό δίκαιο, ο σύζυγος δεν αποκτά δικαιώματα πάνω σε αυτή την περιουσία (τουλάχιστον όχι περισσότερα από όσα του παραχωρήθηκαν). Συνεπώς, διασφαλίζεται καταρχήν η πλήρης ικανότητα της έγγαμης γυναίκας σε ό,τι αφορά την προσωπική της περιουσία και εισοδήματα, εφόσον βέβαια διαθέτει τέτοια περιουσία. Δεδομένου λοιπόν ότι για λόγους κοινωνικούς, η περιουσία που κατά κανόνα αποκτούν οι γυναίκες είναι με τη μορφή της προίκας,⁸⁴ η κατά νόμο αυτονομία της σε ό,τι αφορά την εξώπροικη περιουσία της, πρακτικά δεν λειτουργεί. Στην περίπτωση της προίκας, δηλαδή στην υποχρέωση συνεισφοράς από την πλευρά της συζύγου στα «βάρη» του έγγαμου βίου (η οποία προκύπτει ακριβώς από το αξίωμα της περιουσιακής αυτοτέλειας των συζύγων), «μετακλητός κύριος» και «διαχειριστής» είναι ο σύζυγος, και μόνος αυτός γίνεται «κύριος των καρπών και των προσυζήσεων και εν γένει κτάται παν δικαίωμα, πηγάζον εκ της κυριότητος».⁸⁵ Εφόσον όμως, με τη λύση του γάμου, η προίκα επιστρέφεται, η κυριότητα του συζύγου υπόκειται σε περιορισμούς.⁸⁶ Φαίνεται όμως ότι ήταν εκτεταμένη η κοινωνική πρακτική να ανατίθεται στη διαχείριση του συζύγου και η εξώπροικη περιουσία της συζύγου, χωρίς εντούτοις να τηρείται ο τύπος της προίκας (συνεπώς και όλοι οι περιορισμοί που περιβάλλουν την κυριότητα του συζύγου πάνω σε αυτή), ουσιαστικά «παραχωρουμένης εις τον άνδρα περιουσίας ατύπως λόγω προικός», όπως επισημαίνεται χαρακτηριστικά.⁸⁷ Είναι άλλωστε πιθανόν η πρακτική αυτή σύμφωνα με την οποία ο

84. Φαίνεται άλλωστε ότι το συνηθέστερο, κατά τα τοπικά έθιμα, ήταν η κόρη που παίρνει προίκα να παραιτείται από τα κληρονομικά της δικαιώματα στην περιουσία των γονιών της ή, ορθότερα, η προίκα να θεωρείται ισοδύναμη με τα δικαιώματα αυτά: Γκέοργκ Λούντβιχ Μάουρερ, *Ο Ελληνικός λαός*, μτφρ. Όλγα Ρομπάκη, εισαγωγή - επιμέλεια - σχολιασμός Τάσος Βουρνάς, Τολίδης, Αθήνα 1976, σ. 694.

85. Κ. Β. Δεμερτζής, *Σύστημα αστικού δικαίου*, ό.π., σ. 166· πρβλ. Π. Καλλιγιάς, *Σύστημα ρωμαϊκού δικαίου καθά εν Ελλάδι πολιτεύεται πλην των Ιονίων Νήσων*, τ. Δ', Αθήνα 1881, σ. 89-90.

86. Από τους ισχυρότερους περιορισμούς είναι λόγου χάριν η απόλυτη απαγόρευση (δηλαδή, ακόμα και αν υπάρχει συναίνεση της γυναίκας) εκποίησης αδιάτιμην προικώου ακινήτου. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Καλλιγιάς, «η επί σκοπώ πώλησεως διατίμησις ακινήτων κατέστη το γνώρισμα της προς το εκποιείν εξουσίας του ανδρός» (ό.π., σ. 109). Το απόλυτο της απαγόρευσης αυτής, υποκείμενης σε έντονη κριτική ως αντιοικονομικής, καταργήθηκε εν τέλει το 1918, με νόμο ο οποίος όμως επέβαλλε δικαστική άδεια, η οποία με τη σειρά της απαιτούσε, προκειμένου να εκδοθεί, τη συναίνεση της συζύγου: Κ. Β. Δεμερτζής, ό.π., σ. 172-177.

87. Ανδρέας Αντ. Γαζής, *Το δίκαιον του γάμου και των περιουσιακών σχέσεων των συζύγων κατά το σχέδιον του Αστικού Κώδικος*, Αθήνα 1934, σ. 9.

άνδρας ήταν διαχειριστής συνολικά της περιουσίας της συζύγου, περιορίζοντας και τη δικαιοπρακτική της ικανότητα, να αποτελούσε κύρια τάση των κατά τόπους εθίμων. Μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο εθιμικό και κοινωνικής πρακτικής, μπορούμε επίσης να υποθέσουμε πως και στην περίπτωση μισθωτής εργασίας της έγγαμης γυναίκας —περίπτωση άλλωστε κοινωνικά περιορισμένη στην Ελλάδα του 19ου αιώνα αλλά και «παρεκκλίνουσα» ως προς το γυναικείο κανονιστικό πρότυπο του νόμου—, η κατά νόμο πλήρης ικανότητα της συζύγου σε ό,τι αφορά την αμοιβή της εργασίας της, στην πράξη υπόκειται επίσης σε περιορισμούς που εξαρτώνται λιγότερο από το γράμμα του νόμου και περισσότερο από την κοινωνική πραγματικότητα της ιεραρχίας των φύλων. Μέσα στο γενικό θεσμικό πλαίσιο της αρχής της ανδρικής υπεροχής, και στην ελληνική ιδιαιτερότητα ρευστότητας και αμφισημίας της νομικής θέσης των γυναικών μέσα στο γάμο και την οικογένεια, η συνήθεια και οι κοινωνικές πρακτικές μπορούσαν πολύ εύκολα να ερμηνεύονται ως θεσμική-κανονιστική αυθεντία, να ταυτίζονται με— ή να αποδίδονται στο νόμο. Έτσι δεν είναι παράδοξο που οι πρώτες εκπρόσωποι της γυναικείας «χειραφετήσεως» της *Εφημερίδος των Κυριών*, οι οποίες ταύτιζαν τη χειραφέτηση αυτή με την πλήρη κατάκτηση των αστικών και κοινωνικών δικαιωμάτων αφήνοντας για το απώτερο μέλλον την πολιτική χειραφέτηση, ζητούν την άμεση μεταρρύθμιση των άδικων «*νόμων*» κατά τους οποίους «η περιουσία των συζύγων είναι κοινή, και ο ανήρ είναι διαχειριστής αυτής», στερώντας από την παντρεμένη γυναίκα το δικαίωμα να διαθέτει ελεύθερα ακόμα και «τα προσωπικώς ανήκοντα αυτή».⁸⁸ Αυτή άλλωστε η επιμονή του περιοδικού στη θεσμική «προστασία» —όπως χαρακτηριστικά αποκαλούν τις επιδιωκόμενες μεταρρυθμίσεις— της περιουσίας (προικίας και μη) των έγγαμων γυναικών αποτελεί έμμεση μαρτυρία για το τι συνέβαινε στο επίπεδο των κοινωνικών πρακτικών. Οι αιτιάσεις όμως της *Εφημερίδος των Κυριών* περί «διαρκούς ανηλικιότητος και ανικανότητος» των έγγαμων γυναικών είναι απολύτως συμβατές με τη νομική πραγματικότητα των δικαιωμάτων τους ως μητέρων: παρά τις θεωρητικές νομικές αναφορές στην κοινή γονική «εξουσία της ανατροφής», ο νόμος άφηνε ουσιαστικά απεριόριστη την πατρική εξουσία, η οποία ως εκ τούτου, σε περίπτωση απώλειάς της εν ζωή ή λόγω θανάτου, δεν μπορούσε να αντιστοιχηθεί προς τα δικαιώματα που αποκτούσε η μητέρα πάνω στο παιδί, του οποίου άλλωστε την κηδεμονία δεν μπορούσε να έχει ούτε σε περίπτωση διαζυγίου.⁸⁹

88. [Κ. Παρρέν], «Οι νόμοι μας και το βασίλειον των γυναικών», *Εφημερίς των Κυριών* 218 (23-6-1891) 1-2.

89. Ισχυρότερη από τη συζυγική, η πατρική εξουσία, τουλάχιστον κατά το ρωμαϊκό δίκαιο, δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να ασκηθεί από τη μητέρα. Σε περίπτωση απώλειας της πατρικής εξουσίας ή, κυρίως, μετά το θάνατο του πατέρα, η μητέρα μπορούσε

Μέσα λοιπόν στο παραπάνω πλαίσιο, μπορεί «νόμιμα» να αναπτύσσονται ερμηνείες διαφορετικές, διασταλτικές ή συσταλτικές, σε ό,τι αφορά την ικανότητα των γυναικών απέναντι στον αστικό νόμο, επηρεάζοντας ανάλογα τοποθετήσεις και στο ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων. Βάσει τέτοιων συσταλτικών ερμηνειών, καθίσταται περισσότερο ισχυρή η γενικευτική προσέγγιση, της οποίας δείγματα συναντούμε σε κείμενα συνταγματικού δικαίου, και η οποία, ταυτίζοντας τις γυναίκες με τα παιδιά, διαμορφώνει το επιχείρημα της πολιτικής τους ανικανότητας. Επιστρέφοντας λοιπόν στην ανάλυση της επιχειρηματολογίας: κατά τον Θ. Φλογαίτη, αν οι ανήλικοι και οι γυναίκες αποκλείονται από την πολιτική είναι γιατί οι αστικοί νόμοι στους μεν πρώτους «δια το άωρον έτι της ηλικίας και του νοός αυτών» δεν επιτρέπουν τη διαχείριση της περιουσίας τους, ενώ τις δεύτερες «δια το ασθενές του χαρακτήρος αυτών υποβάλλουσι μέχρι τούδε [...] εις είδος τι υπεξουσιότητος» ή «μικράς τινος υπηκοότητος εις τον άνδρα».⁹⁰ Εδώ λοιπόν εκείνο που ουσιαστικά επιτρέπει την ταύτιση των γυναικών με τα παιδιά δεν είναι η πνευματική ανωριμότητα ή η μειωμένη κριτική ικανότητα (την οποία υπαινίσσονται άλλα κείμενα, όπως εκείνα που επικαλούνται το αριστοτελικό «βουλευτικόν άκυρον»), αλλά η κοινή κατάσταση φυσικής αδυναμίας και συνεπώς εξάρτησης, την οποία μοιράζονται στο πλαίσιο της πατριαρχικής οικογένειας και βάσει του αστικού δικαίου.

Προϋποθέτοντας, αντίθετα, την αυτονομία των πατέρων και συζύγων, βασική προϋπόθεση για την οικειοποίηση της ιδιότητας του πολίτη, η επίκληση αυτού του πλαισίου εξάρτησης των γυναικών και των παιδιών μπορούσε να αποτελέσει επιπλέον κεντρικό νομιμοποιητικό επιχείρημα για την υπεράσπιση της ισοπολιτείας των ανδρών: το θεσμικό πλαίσιο της πατριαρχικής οικογένειας, από το οποίο απέρρεε η υποχρέωση των συζύγων και πατέρων να δια-

να αναλάβει τα σχετικά καθήκοντα μόνο με την ιδιότητα του επιτρόπου, δηλαδή με περιορισμένα και αυστηρά ελεγχόμενα από το συγγενικό συμβούλιο δικαιώματα, υπό τον όρο ότι δεν είχε ξαναπαντρευτεί και εφόσον ο πατέρας δεν είχε ορίσει κάτι διαφορετικό στη διαθήκη του. Σύμφωνα με την οριστική ρύθμιση του ζητήματος της επιτροπείας το 1861, αναγνωριζόταν, υπό τις παραπάνω προϋποθέσεις, η προτεραιότητα της μητέρας έναντι άλλων συγγενών στην άσκηση της επιτροπικής εξουσίας, συνεπώς και η συμμετοχή της στα συγγενικά συμβούλια: ωστόσο, η εξουσία της ουσιαστικά εκμηδενιζόταν, αφού για την επιτήρηση της μητέρας επίτροπου, ο νόμος έδινε την ευχέρεια ύπαρξης ακόμα ενός οργάνου επιτηρήσεως, του «συμβούλου της μητρός», χωρίς τη συναίνεση του οποίου, καμιά νομική πράξη της μητέρας δεν είχε ισχύ. Για την πατρική εξουσία και τα δικαιώματα της μητέρας, βλ. Γιάννης Ληξουριώτης, *Οι κοινωνικές και νομικές αντιλήψεις για το παιδί τον πρώτο αιώνα του ελληνικού κράτους*, Δωδώνη - Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, Αθήνα - Γιάννινα 1986, σ. 301-334. Όπως δείχνει ο συγγραφέας, τα δικαιώματα της μητέρας, που ο ίδιος ο νόμος υπέσκαπτε, στις πρακτικές ήσαν ακόμα επισφαλέστερα αν όχι ανύπαρκτα.

90. Θ. Ν. Φλογαίτης, *Εγχειρίδιον συνταγματικού δικαίου*, ό.π., σ. 201-202.

σφαλίσουν και να προστατέψουν τη «ζωή», «ελευθερία» και «τιμή» των εξαρτώμενων μελών, των γυναικών και των παιδιών, επέβαλλε συγχρόνως την ίση κατοχή των «κοινών μέσων» που θα τους επέτρεπαν αυτή τη διασφάλιση και προστασία, με άλλα λόγια την ίση κατοχή πολιτικών δικαιωμάτων. Φύλακας και εγγύηση των απολύτων και αστικών δικαιωμάτων «εκάστου πολίτου ως και των οικογενειών αυτού», το δικαίωμα της ψήφου, σε μια σαφώς ριζοσπαστικότερη εκδοχή, απέρρεε συγχρόνως από την «φυσικοτάτην» ισότητα ως προς το ενδιαφέρον για τα κοινά, από την «συγκυριότητα» πάνω στα κοινά μέσα που διασφαλίζουν τα ατομικά δικαιώματα, αλλά και ευρύτερα από τη «συγκυριότητα επί των κοινών του Έθνους πραγμάτων»: ο Αθανάσιος Ροντήρης στον οποίο ανήκουν οι παραπάνω διατυπώσεις,⁹¹ υπερασπιστής της «καθολικής ψηφοφορίας» και του δικαιωματικού χαρακτήρα της ψήφου,⁹² παραθέτει τα «κοινά του έθνους πράγματα», η συγκυριότητα επί των οποίων προϋποθέτει ταυτόχρονα την ισοπολιτεία και την οικειοποίηση της ιδιότητας του πολίτη από τους άνδρες, χωρίς να τίθεται καν στη συζήτηση η σχέση των γυναικών με τα πολιτικά δικαιώματα: «[τα κοινά του Έθνους πράγματα είναι] 1) ο οίκος του Έθνους· 2) το αίμα, η καταγωγή, η γλώσσα· 3) η θρησκεία, η εθνική δόξα, η εθνική φιλολογία, οι εθνικοί πόθοι ή αι εθνικά παραδόσεις· 4) τα κοινά μέσα προς ασφάλειαν της ιδιοκτησίας, της ζωής, της τιμής και ελευθερίας εκάστου· έτι δε της ζωής, ελευθερίας και τιμής των γυναικών και των τέκνων [...] αλλά τις ου βλέπει ήδη ότι η συγκυριότης επί της γλώσσης, επί της θρησκείας, επί της καταγωγής, επί του εθνικού οίκου, επί της εθνικής δόξης κλπ., έστιν ίση μεταξύ πάντων των πολιτών; Τις ου βλέπει ότι η ζωή, η τιμή, η ελευθερία εκάστου των πολιτών ως και των οικογενειών αυτού, έστιν ίση προς τα αυτά δικαιώματα παντός πολίτου;».⁹³ Συμμέτοχος λοιπόν, ως εξαρτώμενα μέλη, στα «κοινά του Έθνους πράγματα» δια μέσου των ανδρών, οι γυναίκες, προκύπτει εμμέσως πλην σαφώς, εκπροσωπούνται πολιτικά δια μέσου αυτών, χωρίς αυτό να βάζει πρόβλημα στη ριζοσπαστική λογική της ψήφου ως δικαιώματος «απολύτου, δικαιώματος πραγματικού εγχειμένου εν τω προσώπω του ανθρώπου».⁹⁴

Αντίθετα, είναι η κατοχή πολιτικών δικαιωμάτων από τις γυναίκες που απειλεί να διασαλεύσει όλο αυτό το θεωρητικό οικοδόμημα της αρσενικής αυτονομίας και ιδιότητας του πολίτη, που προϋποθέτει τον αναγωγισμό στη σταθερή και αναλλοίωτη τάξη πραγμάτων του «κατά φύλα καταμερισμού των έρ-

91. Βλ. σχετικά Αθανάσιος Χ. Ροντήρης, *Η κατά σύνταγμα οργάνωσις του Κράτους*, τ. Α', Αθήνα 1876, σ. 148-155.

92. Γ. Σωτηρέλης, *ό.π.*, σ. 62.

93. Α. Χ. Ροντήρης, *ό.π.*, σ. 150-151.

94. *Ό.π.*, σ. 216.

γων». Το βασικό διακύβευμα που προκύπτει, και διατυπώνεται ρητά, από τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική είναι ο κίνδυνος να ανατραπεί ο «επικρατών ήδη» αυτός καταμερισμός, συμπαρασύροντας την αδιαχώριστη με αυτόν «αρμονία και ειρήνην του οικιακού βίου».⁹⁵ Μόνη η διαφύλαξη της παραδοσιακής ελληνικής οικογένειας, των πατροπαράδοτων ελληνικών ηθών, μπορεί να εμποδίσει τα διαβρωτικά μηνύματα της Δύσης στο ζήτημα αυτό να εισέλθουν «εν τω πεδίω της σοβαρότητος».⁹⁶

Το είδος της επιχειρηματολογίας που εξετάσαμε ως τώρα, και που φαίνεται να κυριαρχεί στο λόγο του συνταγματικού δικαίου ως την καμπή του 19ου αιώνα, δεν προϋποθέτει την αναγωγή του κοινωνικού «προορισμού» των γυναικών στην ιδιαίτερη «φύση» τους, καθορισμένη από τη βιολογική λειτουργία της μητρότητας, αλλά και από τις ηθικές και κοινωνικές αρετές που «προσιδιάζουν» σε αυτήν. Όπως όμως ήδη επισημάναμε, η βιολογίζουσα αυτή αντίληψη είχε αρχίσει να συγκροτείται ήδη από τη δεκαετία του 1860-1870, από παιδαγωγούς, ηθικολόγους, «ιατροφιλόσοφους», που αποπειρώνται πλέον συστηματικά να κανονικοποιήσουν την παιδεία και συνεπώς την κοινωνική θέση των γυναικών, σε σχέση και αντίθεση προς εκείνες των ανδρών.⁹⁷

Ο νέος αυτός κανονιστικός λόγος θα διαμορφώσει σταδιακά το νέο πλαίσιο της συζήτησης γύρω από τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών. Παρά την πολυμορφία και πολυσημία του, αντλούσε πλέον σταθερά την ιδεολογική του νομιμοποίηση από την έννοια του «βιολογικού» φύλου, όπως την είχε συγκροτήσει και επεξεργαστεί η δυτική νεωτερικότητα ήδη από την εποχή του Διαφωτισμού: δηλαδή, από τη βασική παραδοχή ότι τα σωματικά χαρακτηριστικά και λειτουργίες των δύο φύλων, αντιληπτά ως θεμελιωδώς διαφορετικά, προσδιορίζουν το διαφορετικό ψυχολογικό, πνευματικό και ηθικό χαρακτήρα των ανδρών και των γυναικών, προ-καθορίζοντας κατά συνέπεια και τις

95. Θ. Ν. Φλογαίτης, *ό.π.*, σ. 202.

96. Ε. Σ. Λυκούδης, *Εκλογικός κώδικς*, *ό.π.*, σ. 185 και Η. Δ. Ζέγγελης, *Το εν Ελλάδι κρατούν*, *ό.π.*, σ. 101.

97. Την επίκληση της γυναικείας «φύσης» ως κύριου επιχειρήματος για να προσδιορισθεί η διαφορετική από την ανδρική γυναικεία εκπαίδευση και αγωγή, αναδεικνύουν όλες οι σχετικές ειδικές μελέτες. Βλ. ιδιαίτερα: Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1986· Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκμίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας - Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1987· ειδικότερα για μια απόπειρα περιοδολόγησης των ελληνικών λόγων περί γυναικείας εκπαίδευσης κατά τον 19ο αιώνα, βλ. Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή*, *ό.π.* και Ε. Fournaraki, *«Institutrice, Femme et Mère»*, *ό.π.*

διαφορετικές σφαίρες δράσης τους στην κοινωνία.⁹⁸ Η συστηματική δεξίωση, αναπαραγωγή και επεξεργασία των κοινών τόπων της βιολογίζουσας και ουσιοκρατικής αυτής θεώρησης του φύλου του δυτικού στοχασμού, αποτελεί βασικό στοιχείο του νέου αυτού παιδαγωγικού λόγου, ο οποίος ουσιαστικά αποτελεί ένα εγχείρημα επαναπροσδιορισμού και εξορθολογισμού της κοινωνικής σχέσης των φύλων σε νεωτερικό πλαίσιο: στη βάση της αντίστιξης δημόσιου-ιδιωτικού, επανερμηνεύει με όρους πιο ορθολογικούς αλλά και πιο απόλυτους, την ταύτιση των γυναικών με το ιδιωτικό και την οικογένεια και των ανδρών με το δημόσιο και την πολιτική, καθώς την ανάγει στις (λιγότερο ή περισσότερες) έκδηλες σωματικές διαφορές του φύλου, δηλαδή σε φυσικές αφετηρίες, μη υποκείμενες στη μεταβολή, ανοιχτές όμως στην «αντικειμενικότητα» της επιστημονικής παρατήρησης. Με τη διαμεσολάβηση ενός σύμπαντος αναπαραστάσεων του ανδρικού και γυναικείου σώματος με όρους «ριζικού διμορφισμού»,⁹⁹ οι σωματικές αυτές διαφορές, ασύμβατες ή «μη συγκρίσιμες» μεταξύ τους, μπορούσαν να επενδύονται με εξίσου αντιθετικές ψυχικές ιδιότητες, ηθικές αρετές και εν τέλει κοινωνικές αξίες, θεμελιώνοντας τη διχοτομία άνδρας/δημόσιο και γυναίκα/ιδιωτικό, και το ιεραρχικό περιεχόμενο της ισχύουσας κοινωνικής σχέσης των φύλων, στην αυθεντία της φυσικής αιτιότητας και νομοτέλειας, συνεπώς της επιστήμης που την αναλύει. Αν ο διμορφισμός αυτός επέτρεπε να αποδίδονται οι αντιθετικές αυτές ιδιότητες, αρετές και αξίες στα σωματικά χαρακτηριστικά του φύλου, η διχοτομική πρόσληψη των δύο «σφαιρών» απέκλειε τη συμμετοχή κάθε φύλου και στα δύο αξιακά σύνολα, επιτείνοντας συμβολικά το ιεραρχικό περιεχόμενο της σχέσης ανδρών-γυναικών. Διότι, αν το νέο αυτό εγχείρημα επαναπροσδιορισμού της σχέσης των φύλων προϋπέθετε και στην Ελλάδα, όπως παλιότερα στη Δύση, την αναγνώριση και εξιδανίκευση της «οικογενειακής οικειότητας» ως ιδιαίτερου πεδίου του ιδιωτικού χώρου, στα προστατευτικά τείχη του οποίου μπορούσε να αναδειχθεί το αστικό γυναικείο ιδεώδες του «φύλακα-αγγέλου» της «εστίας»,¹⁰⁰ οι κυρίαρχες σημασιολογήσεις της έμφυλης διαφοράς απέδιδαν στον ιδιωτικό χώρο, και συνακόλουθα στις γυναίκες, αξίες που δεν έπαυαν να ετεροκαθορίζονται από τις συμβολικά ισχυρότερες αξίες του δημόσιου χώρου: αξίες της δράσης, της πολιτι-

98. Η συνοπτική εδώ αναφορά στον κανονιστικό αυτό λόγο, βασίζεται σε αναλύσεις που επιχειρώ σε άλλες εργασίες: Ε. Fournaraki, *ό.π.*, σ. 183-199 και Ε. Φουρναράκη, «Περί μορφώσεως "χρηστών μητέρων"», *ό.π.*, σ. 79-120.

99. Thomas Laqueur, *Making sex. Body and Gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press, Καίμπριτζ κ.α. 1990, σ. 5-6.

100. Για την, καθυστερημένη συγκριτικά προς τις αναπτυγμένες χώρες της Δύσης, συγκρότηση του πεδίου της οικογενειακής οικειότητας, που έμελλε να μετασχηματίσει τις λειτουργίες και τις προσλήψεις του ιδιωτικού χώρου, βλ. ιδιαίτερα Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών*, *ό.π.*, σ. 138-139.

κής, της παραγωγικότητας, του ορθολογικού ατομισμού, εν τέλει αξίες της προόδου και του πολιτισμού, που, στη διχοτομική αυτή πρόσληψη, ταυτίζονται με το ανδρικό φύλο, κυρίαρχο άλλωστε τόσο στο δημόσιο χώρο όσο και στην οικογένεια.¹⁰¹

Εντούτοις, το όλο κανονιστικό εγχείρημα έβγαζε από την κοινοτοπία τους τους γυναικείους οικιακούς ρόλους: ερμηνεύοντας τους ρόλους αυτούς ως κοινωνικό προορισμό και ηθικό κανόνα που εδράζεται στη μητρική φύση, επανερμήνευε αυτή τη «φύση», προσδιορισμένη αξιακά όχι με όρους μιας εκ προοιμίου κατωτερότητας, αλλά μάλλον αντίθεσης, ασυμμετρίας ή ασυμβατότητας προς τις «αρσενικές» αξίες του δημόσιου και της πολιτικής· παράλληλα, ο κοινωνικός αυτός «προορισμός» αποκτούσε έναν ορθολογικό και καταρχήν θετικό καθορισμό, με άλλα λόγια ισχυρότερη ιδεολογική νομιμοποίηση. Από αυτή την ισχυρότερη νομιμοποίηση στερεί το λόγο του συνταγματικού δικαίου η σχετική του καθυστέρηση να ενσωματώσει το νέο επιχείρημα της έμφυλης διαφοράς και τις νεωτερικές αξίες που το συνοδεύουν. Έτσι, στο βαθμό που οι γενικές του επικλήσεις στους αιώνιους γυναικείους ρόλους και στον «επικρατούντα κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας», στην πατριαρχική τάξη πραγμάτων ή στο «ασθενές του χαρακτήρος» των γυναικών δεν διαμεσολαβούνται ακόμα από τις νεωτερικές αυτές αξίες, ο αποκλεισμός των γυναικών από την εκλογική δημοκρατία σε καθεστώς καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας, μπορούσε να παραπέμπει, λιγότερο ή περισσότερο εμφανώς, στην κατωτερότητα και την ασημαντότητα των γυναικών· επιτείνοντας, όπως είδαμε στο εισαγωγικό μέρος αυτής της εργασίας, τις αντιφάσεις στο εσωτερικό του νεωτερικού συστήματος νομιμοποίησης της κυριαρχίας.

Το «πλημμελές» της αιτιολόγησης θα επισημανθεί από τον λόγο του συνταγματικού δικαίου, στο βαθμό που θα αρχίσει να ενσωματώνει τη νέα θεμελίωση της έμφυλης διαφοράς και της γυναικείας «φύσης». Έτσι στην ιδιαιτερότητα της «γυναικείας φύσης» και όχι στην κατωτερότητα των γυναικών θα αποδώσει ρητά στην καμπή του 19ου αιώνα ο Σ. Στρέιτ τον αποκλεισμό τους από την πολιτική· στην παραβίαση της «φύσης» τους θα ανάγει, στην αντίθετη περίπτωση, τη διασάλευση της ισχύουσας κοινωνικής ισορροπίας μεταξύ των φύλων: «Η αξίωσις ότι είναι ασθενέστεραι, ότι είναι ανικανώτεραι υπό την έποψιν της κρίσεως, ότι είναι ατελέστεροι άνθρωποι αι γυναίκες είναι πλημμελής. Δεν είναι λοιπόν αυτός ο λόγος, δι' ον απεκλείσθησαν αι γυναίκες των πολιτικών δικαιωμάτων [...] είναι ότι η φύσις γυναικός και ο προορισμός ταύτης εν τη οικογενεία δεν παραδέχεται τούτο [...], ότι ουδέν ήθελε κερδίση

101. Για τις κυρίαρχες αυτές σημασιολογήσεις της έμφυλης διαφοράς, βλ. ό.π. και Ε. Φουρνάρη, «Περί μορφώσεως "χρηστών μητέρων"», ό.π.

η γυνή, ούτε η κοινωνία ούτε η οικογένεια, συναναστρεφόμενη εν τη αγορά...». ¹⁰² Στο ίδιο κλίμα λίγο αργότερα, ο Η. Ζέγγελης θα επισημάνει ότι εφόσον «εις την φύσιν ταύτης [της γυναικός] απάδει η πρόσκτησις πολιτικών δικαίων», στο «φύσει λεπτόν αυτής αίσθημα», η «θριαμβευτική αυτής είσοδος εις την πολιτικήν» θα άμβλυε αυτό το «αίσθημα», επιφέροντας «απροσμέτρητον βλάβην» στην οικογένεια αλλά και στην κοινωνία, χωρίς παράλληλα να ωφελήσει την ίδια την πολιτική. ¹⁰³

Αν στα συγγράμματα συνταγματικού δικαίου η επίκληση της γυναικείας «φύσης» ως κύριο επιχείρημα για τον αποκλεισμό των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα εμφανίζεται σχετικά καθυστερημένα, μαρτυρώντας εντούτοις ότι η διαδικασία συγκρότησης και εδραίωσης αυτών των αξιών σε ένα ευρύ σύμπαν κανονιστικού λόγου για τη σχέση των φύλων έχει ολοκληρωθεί, άλλα παρεμφερή κείμενα, ιδιαίτερα όταν μεταφέρουν τη σχετική δυτική σκέψη στο ελληνικό κοινό, έχουν πολύ νωρίτερα συμβάλει στη συγκρότηση του επιχειρήματος. Έτσι λόγου χάριν, όταν το 1864 ο δικηγόρος και πρώην βουλευτής Γ. Α. Ναύτης μεταφράζει για πρώτη φορά στα ελληνικά το *Περί αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης* του Μίλλ, διαφωνώντας με τις απόψεις του τελευταίου υπέρ της πολιτικής ισότητας των δύο φύλων, τις σχολιάζει εκτενώς παραθέτοντας αποσπάσματα από άλλους ξένους συγγραφείς που υποστηρίζουν την αντίθετη άποψη. ¹⁰⁴ Σε ένα από αυτά τα παραθέματα, το βιολογίζον επιχείρημα προβάλλει με σαφήνεια. Η γυναικεία «φύση», δηλαδή τόσο η συναισθηματική όσο και η διανοητική συγκρότηση του γυναικείου φύλου, δεν είναι κατάλληλες για την άσκηση της πολιτικής: ενώ η τελευταία απαιτεί ικανότητα σύλληψης του όλου, του γενικού, και αφοσίωσης σε αυτό, το «πνεύμα» των γυναικών αντίθετα έχει την τάση να προσκολλάται στις λεπτομέρειες και η «καρδιά» της να συγκινείται από τις ατομικές χαρές και θλίψεις, ανίκανη να συγκινηθεί από το ιδεώδες του γενικού συμφέροντος και οποιαδήποτε γενική ιδέα. Η φύση λοιπόν υπαγορεύει την ορθολογικότητα του ισχύοντος έμφυλου καταμερισμού της εργασίας: σύμφωνα με τον Ι. Μπένθαμ, τον οποίο ο έλληνας μεταφραστής και σχολιαστής παραθέτει στο σημείο αυτό, η οικιακή οικονομία είναι πολύ καλύτερα τοποθετημένη στα γυναικεία χέρια, ενώ η γενική εξουσία στα χέρια των ανδρών «ώστε εις αυτόν μάλλον αρμόζει», συμπληρώνει ο Γ. Α. Ναύτης, και «η πολιτική υπέρ της οικογενείας φροντίς και ενέργεια». ¹⁰⁵

102. Σ. Στρέϊτ, *Πολιτικόν Δίκαιον* (στενογραφημένες παραδόσεις), Αθήνα 1892-93 (παρατίθεται στο Γ. Σωτηρέλης, *Σύνταγμα και εκλογές*, ό.π., σ. 215).

103. Η. Δ. Ζέγγελης, ό.π., σ. 100-101.

104. Ι. Σ. Μίλλ, *Περί αντιπροσωπευτικής πολιτείας*, μτφρ. Γ. Α. Ναύτης, Αθήνα 1864, σ. 220-223.

105. Ό.π., σ. 223.

Αυτού του τύπου η επιχειρηματολογία για την έμφυλη διαφορά, που τότε περίπου αρχίζει να συγκροτείται συστηματικά στην ελληνική περίπτωση, νομιμοποιώντας ούτως ή άλλως την ισχύουσα ιεραρχία μεταξύ των δύο φύλων με όρους φυσικής αιτιότητας, επέτρεπε ώστε ο αποκλεισμός των γυναικών από τα πολιτικά δικαιώματα να μην εμφανίζεται πλέον ως αδικία αλλά ως προσαρμογή στις επιταγές της φύσης· στις επιταγές του σταθερού, «ανιστορικού» και «αυταρχικού» έμφυλου σώματος, που μετατρέπονταν έτσι «σε επιστημολογικό θεμέλιο συνολικών ισχυρισμών για την κοινωνική τάξη πραγμάτων».¹⁰⁶ Έτσι η γυναίκα, προστατευμένη από την ανταγωνιστικότητα και την αστάθεια του δημόσιου χώρου και της πολιτικής, στην οποία δεν μπορεί να συμμετάσχει χωρίς ατομικό αλλά και κοινωνικό κόστος, μπορεί αντίθετα να αναπτύξει πλήρως την προσωπικότητά της στη σφαίρα του ιδιωτικού και της οικογένειας· σφαίρα που αρχίζει επίσης να εξιδανικεύεται, επιφορτίζοντας το αστικό γυναικείο πρότυπο με ένα νέο ρόλο, αναβαθμισμένο πλέον, σε συμπληρωματικότητα και αντιδιαστολή προς εκείνον του πολίτη, ιδιότητα «αρσενική».

Η επιχειρηματολογία αυτή μετέθετε πλέον τη συζήτηση περί γυναικείας ψήφου από το «νομικό» στο «βιολογίζον» επιχείρημα, από το πεδίο του δικαίου και των αφηρημένων δικαιωμάτων στο πεδίο της φύσης· ή αλλιώς από το «οικουμενικό φυσικό δίκαιο» στο «δίκαιο προσήκον στη διαφορετική φύση» των γυναικών.¹⁰⁷ Ακριβώς αυτή η αντίληψη επέτρεψε, τόσο στην Ελλάδα όσο και στη Δύση, ώστε και αυτή η υπεράσπιση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών, όπως και η διαδικασία αναγνώρισής τους στην πράξη, να εμφανίζονται ως «άλλη», ιδιαίτερη υπόθεση, άσχετη προς την υλοποίηση δημοκρατικών αρχών και δικαιωμάτων.¹⁰⁸ νομιμοποιώντας, με όρους πλέον νεωτερικούς, την «ισότητα δια του προνομίου»,¹⁰⁹ αυτή την αντίφαση που ιστορικά η φιλελεύθερη δημοκρατία επεφύλαξε στους θηλυκούς πολίτες της.

Έτσι, πριν εμφανισθεί στην Ελλάδα, την περίοδο του Μεσοπολέμου, το ριζοσπαστικό φεμινιστικό ρεύμα του γυναικείου κινήματος που διεκδίκησε την ψήφο ως υλοποίηση του δημοκρατικού δικαιώματος, η πρώτη απόπειρα να συγκροτηθεί μια «γυναικεία» εκδοχή του πολίτη από τις εκπροσώπους της γυναικείας αμφισβήτησης στα τέλη του 19ου αιώνα, δεν θα μεταβάλλει ριζικά τους όρους της συζήτησης: η διεκδίκηση της ιδιότητας του πολίτη, μέσω της διεκδίκησης των αστικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που εμπεριέχονται σε αυτή, θα γίνει κυρίως στο όνομα των «γυναικείων» αρετών που εγγράφονται

106. Thomas Laqueur, *Making sex*, ό.π., σ. 6.

107. Ε. Βαρίκας, «"Άχ, γιατί να γεννηθώ με διαφορετικό πρόσωπο;"», ό.π., σ. 80.

108. Βλ. σχετικά Δ. Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων», ό.π., σ.

163. Πρβλ. E. Avdela, «Between Duties and Rights», ό.π.

109. Για το ζήτημα αυτό, βλ. E. Varikas, «Genre et démocratie historique», ό.π.

στη γυναικεία «φύση», στο όνομα της «πατριωτικής μητρότητας», μετατοπίζοντας εκ νέου τη συζήτηση από το πεδίο των δικαιωμάτων στο πεδίο των καθηκόντων προς το έθνος και στην αστική κοινωνία.¹¹⁰ Βεβαίως, στο βαθμό που η κριτική των γυναικών αντιμετώπιζε την ανδρική πολιτική ως κυρίαρχο σύστημα πολιτικής, επιβεβλημένο ιστορικά και κοινωνικά και συστατικό στοιχείο της ανδρικής κυριαρχίας, επέτρεπε στις γυναίκες να προτάζουν στο λόγο τους την ιδιότητά τους ως αποκλεισμένης κοινωνικής κατηγορίας, διεκδικώντας τη συμμετοχή τους στη θεμελιακή ανθρώπινη κοινότητα· δεν απέκλειε εντούτοις, μέσω ενός ουτοπικού «σωτηριολογικού» λόγου που επαγγελλόταν την αναμόρφωση συνολικά της κοινωνίας δια της «ηθικής υπεροχής» των αποκλεισμένων γυναικών, την εκ νέου προσφυγή στην περήφανη διεκδίκηση της διαφοράς και με όρους φύσης, στο όνομα του «μητρικού δικαίου».¹¹¹ αναδεικνύοντας έτσι ακόμα μια φορά αυτή την ένταση ανάμεσα στην ισότητα και τη διαφορά, στο φυσικό δίκαιο και το «μητρικό δίκαιο», που η νεωτερικότητα κληροδότησε στη γυναικεία αμφισβήτηση.

110. Βλ. σχετικά: E. Avdela, *ό.π.* και E. Avdela - A. Psarra, «Engendering "Greekness"», *ό.π.*

111. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Ελένη Βαρίκα, «Φυσικό δίκαιο, γυναικεία φύση και ισότητα των φύλων», στο E. Βαρίκα, *Με διαφορετικό πρόσωπο*, *ό.π.*, σ. 117-137.